

ΤΗΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗΣ**Η Ευρώπη των αγορών και η διεθνοποίηση της οικονομίας**

Την προηγούμενη δεκαετία, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης εισήλθε σ' ένα υψηλότερο στάδιο που κατέληξε στην ενσωμάτωση ορισμένων ευρωπαϊκών κρατών σε μια Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ). Η ένωση αυτή με κανένα τρόπο δεν αντιπροσωπεύει το παλιό σοσιαλιστικό όραμα για μια «Ευρώπη των λαών». Δεν αντιπροσωπεύει καν μια συγχώνευση κρατών σε ένα νέο υπερκράτος, αν και η πιθανότητα ενός μελλοντικού ομοσπονδιακού κράτους, όπως αυτό που προτείνει η Γερμανία σήμερα, δεν μπορεί να αποκλειστεί. Αυτό που αντιπροσωπεύει είναι η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής οικονομίας της αγοράς, ως συστατικό στοιχείο της κυρίαρχης σήμερα διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Αλλά πώς ξεκίνησε η διαδικασία αυτή, ποιοι παράγοντες κατέστησαν αναγκαία την ενοποίηση και τι σημασία θα έχει η ΟΝΕ για τους λαούς της Ευρώπης, σ' αντίθεση με τη σημασία που θα έχει για τις οικονομικές ελίτ που πήραν την απόφαση για την ενοποίηση; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα στα οποία θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μια απάντηση στις επόμενες σελίδες.

Όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, οι δύο βασικές και αντικρουόμενες τάσεις που σημάδεψαν το πρώτο τέταρτο του αιώνα μετά το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν, πρώτον, η επέκταση του κρατισμού (με την έννοια του ενεργού κρατικού ελέγχου της οικονο-

μίας και της εκτεταμένης παρέμβασης στον αυτορυθμιζόμενο μηχανισμό της αγοράς με στόχο τον άμεσο καθορισμό του επιπέδου της οικονομικής δραστηριότητας, δηλαδή του επιπέδου της παραγωγής, της απασχόλησης κ.λπ.) και, δεύτερον, η διογκούμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Η επέκταση του κρατισμού δεν αντανakλούσε μόνο τις οικονομικές ανάγκες των οικονομικών ελίτ, όπως θα υπέθετε κανείς με βάση το γεγονός ότι η οικονομική ανάπτυξη και η αύξηση των κερδών βασίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, στην κρατική δραστηριότητα που στόχευε στη δημιουργία συνθηκών αύξησης της εγχώριας ζήτησης. Αντανakλούσε επίσης -κυρίως με τη μορφή της επέκτασης του κράτους πρόνοιας και της κρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση- το αίτημα των λαών της Ευρώπης για τη δημιουργία μιας κοινωνίας διαφορετικής από την προπολεμική κοινωνία της μαζικής ανεργίας, της φτώχειας και της στέρησης.

Η μεταπολεμική όμως αυτή επέκταση του κρατισμού είχε μια πολύ σημαντική οικονομική συνέπεια. Όπως είδαμε στο τέταρτο κεφάλαιο, η επέκταση του κρατισμού οδήγησε σε μια μακροπρόθεσμη αύξηση του κόστους παραγωγής: άμεσα, επειδή η επέκταση του κράτους πρόνοιας συνεπαγόταν μια αυξανόμενη επιβάρυνση των εισφορών και των φόρων των εργοδοτών και έμμεσα, επειδή υπό συνθήκες πλήρους σχεδόν απασχόλησης, η οργανωμένη εργατική δύναμη μπορούσε να ασκήσει επιτυχώς πιέσεις για αυξήσεις των μισθών που ξεπερνούσαν σημαντικά τις αυξήσεις παραγωγικότητας. Αυτό αποτέλεσε ένα πρόβλημα ιδιαίτερα επίπονο γι' αυτούς που είχαν τον έλεγχο της καπιταλιστικής παραγωγής κατά την περίοδο 1968-73, όταν ένα μαζικό απεργιακό κίνημα, που στην πραγματικότητα δεν ελεγχόταν από τη γραφειοκρατική ηγεσία των εργατικών συνδικάτων, οδήγησε σε μια γοργή αύξηση των μισθών και σε μια αντίστοιχη διάβρωση των κερδών.

Όμως παρά την ταχύρυθμη επέκταση του κρατισμού κατά την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο, η διογκούμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, που αποτελούσε αποτέλεσμα της δυναμικής της, προωθούνταν ενεργά από τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες. Οι παλιές εθνικιστικές και εμπορικές αντιπαλότητες αντικαταστάθηκαν από μια γοργή επέκταση του εμπορίου (κυρίως μεταξύ τους) έτσι ώστε, στο τε-

λος της δεκαετίας του 1970, το ένα έκτο των μεταποιητικών προϊόντων που καταναλώνονταν στις ευρωπαϊκές χώρες να έχει παραχθεί εκτός των συνόρων τους. Από τότε, η διεθνοποίηση της οικονομίας έχει επιταχυνθεί παραιτέρω. Όμως οι ανάγκες του κρατισμού για συνεχή επέκταση του κράτους πρόνοιας που έμμεσα επιβάρυνε το κόστος παραγωγής έρχονταν σε σύγκρουση, όπως είδαμε στο τέταρτο κεφάλαιο, με τις ανάγκες της διεθνοποιημένης οικονομίας για την ελαχιστοποίηση του κόστους παραγωγής και τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας. Έτσι προέκυψε η αντιπαλότητα μεταξύ κρατισμού και διεθνοποίησης και η κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970. Παράλληλα, η δημιουργία άτυπων αγορών για «ευρωνομίσματα», που επέβαλαν οι ανάγκες της επέκτασης των πολυεθνικών είχε ως αποτέλεσμα οι επιχειρήσεις αυτές να μπορούν να υπονομεύουν εκείνες τις εθνικές (μακρο)οικονομικές πολιτικές που ήταν ασύμβατες με τους δικούς τους στόχους. Η οικονομική κρίση των αρχών της δεκαετίας του 1970, που επιδεινώθηκε από την κατάρρευση του διεθνούς νομισματικού συστήματος, οδήγησε στην ανάδυση του κινήματος του νεοφιλελευθερισμού και στη συνέχεια στην υιοθέτηση συστημικών νεοφιλελεύθερων πολιτικών από τις αναπτυσσόμενες οικονομίες της αγοράς που τελικά γενικεύτηκαν σε διεθνές επίπεδο.

Τέλος, είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια ότι η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς δεν σημαίνει την εξάλειψη κάθε οικονομικού ρόλου του κράτους αλλά τον επανακαθορισμό του εντός ενός θεσμικού πλαισίου που συνεπάγεται τη συνεχή μείωση της οικονομικής κυριαρχίας του. Αυτό συνεπάγεται ότι σημαντικό τμήμα του οικονομικού ρόλου του κράτους μεταβιβάζεται σήμερα σε υπερεθνικά όργανα. Η σημερινή δηλαδή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς συνεπάγεται τη δημιουργία τεράστιων οικονομικών μπλοκ στο πλαίσιο των οποίων ο οικονομικός ρόλος του επιμέρους έθνους-κράτους υποβαθμίζεται προοδευτικά προς όφελος των υπερεθνικών θεσμών. Αυτό ισχύει, ιδιαίτερα, για την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπου η σχετική διαδικασία έχει ήδη προχωρήσει σημαντικά, αλλά ισχύει επίσης και για τη Βορειοαμερικανική Συμφωνία για το Ελεύθερο Εμπόριο (NAFTA).

Η ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτελεί ένα υποπροϊόν της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς. Η καθιέρωση της ελευθερίας διακίνησης κε-

φαλαίου και εμπορευμάτων κατέστησε την ενοποίηση, πρώτα σε μια ενιαία αγορά και τώρα σε μια νομισματική ένωση, αναγκαία, ώστε να μπορέσει η δυτική Ευρώπη να επιβιώσει στον ανταγωνισμό με τα μπλοκ της Βόρειας Αμερικής και της Άπω Ανατολής. Η διαδικασία ενοποίησης, που άρχισε στη δεκαετία του 1950 με τη Συνθήκη της Ρώμης, επιταχύνθηκε με την Πράξη Ενιαίας Αγοράς που τέθηκε σε εφαρμογή το 1993, και με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, η οποία πήρε τη θέση της Συνθήκης της Ρώμης που, μετά την ανανέωσή της στο Άμστερνταμ, έχει ήδη τεθεί σε πλήρη εφαρμογή. Η επιτάχυνση της διαδικασίας ενοποίησης έγινε αναγκαία από τη διογκούμενη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς και τον εντεινόμενο ανταγωνισμό με τα άλλα δύο μέρη της Τριάδας (Βόρεια Αμερική και Άπω Ανατολή). Οι υποστηρικτές της επιτάχυνσης της διαδικασίας αυτής ισχυρίστηκαν ότι, στην υπερανταγωνιστική διεθνοποιημένη οικονομία του εικοστού πρώτου αιώνα που ανέτειλε, μόνο μια αγορά ηπειρωτικών διαστάσεων θα μπορούσε να παρέχει την ασφάλεια και τις οικονομίες κλίμακας που απαιτούνται για την επιβίωση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Και πράγματι, στη διάρκεια της περασμένης δεκαετίας, το οικονομικό χάσμα μεταξύ των ευρωπαϊκών χωρών και των άλλων μελών της Τριάδας μεγάλωσε σημαντικά. Χαρακτηριστική ένδειξη του διευρυνόμενου χάσματος αποτελεί το γεγονός ότι το ποσοστό εξαγωγών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις παγκόσμιες εξαγωγές μειώθηκε κατά 7% μεταξύ 1980 και 1994, ενώ το ποσοστό των εξαγωγών των ΗΠΑ έπεσε μόνο κατά 2%, το δε αντίστοιχο ιαπωνικό, αυξήθηκε μαζικά κατά 31%. Η αποτυχία της Ευρώπης οφείλεται κατά κύριο λόγο στο γεγονός ότι η ανταγωνιστικότητά της έχει, για μεγάλο διάστημα, μείνει πίσω από την ανταγωνιστικότητα των άλλων περιφερειών - γεγονός που δεν είναι άσχετο με τον πολύ μεγαλύτερο βαθμό κρατισμού που χαρακτηρίζει το «ευρωπαϊκό» μοντέλο της οικονομίας της αγοράς σ' αντίθεση με τα μοντέλα της Βόρειας Αμερικής και της Άπω Ανατολής.

Η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης που ακολούθησε την άνθηση της νεοφιλελεύθερης τάσης κατά την περασμένη δεκαετία, σήμαινε ότι η τάση που τελικά επικράτησε στην Ευρωπαϊκή Ένωση ήταν αυτή που ταύτιζε την οικονομική ενοποίηση με τη δραστική συρρίκνωση του εθνικού ελέγχου επί της οικονομικής δραστηριότητας, χωρίς την πα-

ράλληλη εγκαθίδρυση ενός υπερεθνικού ελέγχου - εκτός από το νομισματικό έλεγχο. Συνακόλουθα, η εκτελεστική εξουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει περιοριστεί στη δημιουργία ενός ομοιογενούς θεσμικού πλαισίου που επιτρέπει την ανεμπόδιστη επιχειρηματική δραστηριότητα, και ταυτόχρονα παρέχει κάποιες ελάχιστες εγγυήσεις (αυτές που είναι συμβατές με τις επιταγές της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης) σε σχέση με την προστασία του περιβάλλοντος και του κοινωνικού χώρου. Έτσι η Πράξη Ενιαίας Αγοράς και η Συνθήκη του Μάαστριχτ θέτουν ως κύριο στόχο τους την τόνωση της ανταγωνιστικότητας, μέσω της εξάλειψης όλων των «θεσμικών» εμποδίων στον ελεύθερο ανταγωνισμό που είχαν εισαχθεί από τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση. Τέτοια θεσμικά εμπόδια αποτελούσαν ο κείνσιανικού τύπου κρατικός παρεμβατισμός για τη διασφάλιση πλήρους απασχόλησης που επιτάχυνε τον πληθωρισμό, το ευρύ κράτος πρόνοιας που δημιουργούσε δημοσιονομικά προβλήματα, οι «περιοριστικές πρακτικές» των εργατικών συνδικάτων και, τέλος οι δημόσιες επιχειρήσεις, οι οποίες δεν λειτουργούσαν πάντοτε στη βάση μικροοικονομικών κριτηρίων για την αύξηση της οικονομικής αποτελεσματικότητας.

Έτσι, ο βασικός στόχος της Συνθήκης του Μάαστριχτ ήταν η αντιμετώπιση των συμπτωμάτων αυτών των θεσμικών εμποδίων και, ιδιαίτερα, του πληθωρισμού και των τεράστιων ελλειμάτων του δημοσίου τομέα, που προκλήθηκαν από την επέκταση του κρατισμού. Επομένως, η ΟΝΕ, καθώς επίσης η ενιαία αγορά, σηματοδοτεί όχι την ενοποίηση λαών ή έστω την ενοποίηση κρατών, αλλά απλώς την ενοποίηση ελεύθερων αγορών. Όμως οι ελεύθερες αγορές δεν σημαίνουν μόνο την ανεμπόδιστη διακίνηση εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού, αλλά και «ελαστικότητα», δηλαδή εξάλειψη των εμποδίων στην ελεύθερη διαμόρφωση των τιμών και των μισθών καθώς και το γενικό περιορισμό του κρατικού ελέγχου επί της οικονομικής δραστηριότητας. Και αυτή είναι, στην πραγματικότητα, η ουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δηλαδή η περαιτέρω αγοραιοποίηση της οικονομίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Έτσι, ο στόχος του νέου θεσμικού πλαισίου είναι προφανής: η μεγιστοποίηση της ελευθερίας του οργανωμένου κεφαλαίου, η συγκέντρωση του οποίου διευκολύνεται με κάθε τρόπο, και η ελαχιστοποίηση της ελευθερίας

της οργανωμένης εργατικής δύναμης, η οποία επιδιώκεται με κάθε διαθέσιμο μέσο και, ιδιαίτερα, με την απειλή της ανεργίας.

Είναι ενδεικτικό ότι ο εθνικός οικονομικός έλεγχος πάνω στο επίπεδο της οικονομικής δραστηριότητας και απασχόλησης (ο οποίος σήμερα εξαλείφεται σταδιακά μέσω κατάργησης της δημοσιονομικής ελευθερίας που επιβάλλεται από τα κριτήρια «σύγκλισης») δεν αντικαθίσταται από έναν κοινό ευρωπαϊκό έλεγχο της οικονομικής δραστηριότητας για την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης (και, βέβαια, δεν έχουν καμιά σχέση με τέτοιο έλεγχο τα ευχολόγια που κατά καιρούς υιοθετούν οι διασκέψεις κορυφής). Έτσι ενώ για την πάλη ενάντια στον πληθωρισμό, ο οποίος θέτει άμεσα σε κίνδυνο την ανταγωνιστικότητα και τα περιθώρια κέρδους του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, προβλέφτηκε ακόμα και η δημιουργία ενός νέου υπερεθνικού θεσμού (κοινή κεντρική τράπεζα), η πάλη ενάντια στην ανεργία αφήνεται, στην πράξη, στις δυνάμεις της αγοράς, τις οποίες τα κράτη-έθνη καλούνται να ενισχύσουν με διάφορους τρόπους που θα δημιουργήσουν κίνητρα για την αύξηση της απασχόλησης. Τέλος, το καταρρέον εθνικό κράτος-πρόνοιας δεν αντικαθίσταται από μια κοινή κοινωνική πολιτική που θα εγγυόταν την κάλυψη των βασικών αναγκών (υγεία, εκπαίδευση, κοινωνική ασφάλιση κ.λπ.) και ένα βασικό εισόδημα για όλους, που θα μείωνε δραστικά την «ευρωφτώχεια» που έχει πάρει μαζικές διαστάσεις. Έτσι, για χάρη της τόνωσης της ανταγωνιστικότητας ώστε να αντιμετωπιστούν η Αμερική και η Άπω Ανατολή, το ευρωπαϊκό ιδεώδες έχει σήμερα εκφυλιστεί σ' ένα είδος «αμερικανοποιημένης Ευρώπης», όπου η σκανδαλώδης πολυτέλεια στέκεται δίπλα στην έσχατη φτώχεια και η άνετη ζωή της «κοινωνίας του 40%»²⁸⁰ είναι το αντεστραμμένο είδωλο της περιθωριοποίησης των υπολοίπων.

Οι ρυθμίσεις της ONE (Κοινή Ευρωπαϊκή Τράπεζα, ευρώ, κριτήρια σύγκλισης) στην πραγματικότητα σημαίνουν ότι έχει αφαιρεθεί από τα κράτη-μέλη κάθε δυνατότητα άσκησης αποτελεσματικής οικονομικής πολιτικής, είτε πρόκειται περί νομισματικής και δημοσιονομικής είτε περί συναλλαγματικής πολιτικής. Η ανταμοιβή υποτίθεται ότι είναι ένα ισχυρό

280. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 1.

κοινό νόμισμα, χαμηλές τιμές και επιτόκια, καθώς και μεγαλύτερη ανάπτυξη, ως αποτέλεσμα της αύξησης των επενδύσεων και του εμπορίου που υποτίθεται θα επιφέρει η μείωση της αστάθειας και της νομισματικής αναταραχής καθώς και η συρρίκνωση του κόστους των συναλλαγών που συνεπάγεται το κοινό νόμισμα. Όμως η έλλειψη, σε εθνικό επίπεδο, μιας επιθετικής δημοσιονομικής πολιτικής σημαίνει ότι, για να μπορεί το κάθε κράτος-μέλος του συστήματος να παραμένει ανταγωνιστικό, θα πρέπει να επιδιώκει την επίτευξη δύο βασικών στόχων. Πρώτον, να διατηρεί το κόστος παραγωγής σε όσο δυνατό χαμηλότερα επίπεδα και, δεύτερον, να δημιουργεί όσο το δυνατό μεγαλύτερο εισόδημα από κέρδη, μερίσματα κ.λπ. Ο πρώτος στόχος μπορεί να επιτευχθεί είτε μέσω της μεγιστοποίησης της παραγωγικότητας και/είτε μέσω της ελαχιστοποίησης της φορολογίας της οικονομικής ελίτ και, συνακόλουθα, των δημοσίων δαπανών. Κατά συνέπεια, οποιαδήποτε ιδέα για φορολόγηση του κεφαλαίου (αντί για τις σημερινές περικοπές στις δαπάνες πρόνοιας) αποκλείεται, δεδομένου ότι κάτι τέτοιο θα παρακινούσε τις πολυεθνικές να μεταφερθούν πάραυτα σε άλλα οικονομικά μπλοκ ή στους διάφορους φορολογικούς παραδείσους. Πέρα από αυτούς τους λόγους η αύξηση της φορολογίας στα ανώτερα εισοδήματα αποκλείεται και διότι θα συναντήσει την άρνηση των μεσαίων στρωμάτων τα οποία συνιστούν την «ικανοποιημένη μειονότητα» (κατά τον ορισμό του Galbraith), αλλά και την εκλογική πλειοψηφία που καθορίζει σήμερα στη Δύση το εκλογικό αποτέλεσμα.

Αυτό σημαίνει ότι στο καθεστώς ONE, με δεδομένη την έλλειψη οποιουδήποτε άλλου αποτελεσματικού οικονομικού ελέγχου επί των αγορών, το βάρος της οικονομικής προσαρμογής θα πέφτει στις αγορές εργασίας. Για το λόγο αυτόν η αγορά εργασίας αποτελεί τον κύριο στόχο της φιλελευθεροποίησης. Έτσι, πολλοί σημαντικοί έλεγχοι σήμερα εξαλείφονται ή τροποποιούνται ριζικά (νομοθεσία για το κατώτατο ημερομίσθιο, έλεγχοι σχετικά με την εργασιακή ασφάλεια στον ιδιωτικό τομέα, τη μερική απασχόληση, τη διαδικασία απολύσεων κ.λπ.) με ρητό στόχο να γίνει το εργατικό δυναμικό περισσότερο «ευέλικτο», δηλαδή, περισσότερο πειθήνιο στις συνθήκες της αγοράς. Η εξασθένιση των ελέγχων αυτών, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της κρατικής δέσμευσης για πλήρη απα-

σχόληση και με τη νομοθεσία που στόχευε στον περιορισμό της δύναμης των συνδικάτων, σήμαινε ότι οι συνέπειες των τεχνολογικών αλλαγών, που ήδη οδηγούσαν σε διαρθρωτική ανεργία, δεν αντισταθμίστηκαν από αποτελεσματική κρατική δράση. Αντίθετα, αφέθηκε στις δυνάμεις της αγοράς να λύσουν το πρόβλημα της ανεργίας. Επιπλέον, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, με τη συρρίκνωση του δημοσίου τομέα που επιδίωκαν, συνεισέφεραν και άμεσα στη μαζική αύξηση της ανεργίας.

Θα μπορούσε όμως να υποθέσει κανείς ότι η σημερινή περίοδος μαζικής ανεργίας αποτελεί μια μεταβατική περίοδο στη μετάβαση της οικονομίας της αγοράς από τις συνθήκες σχετικά πλήρους απασχόλησης της περιόδου της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης σε μια νέα περίοδο μαζικής χαμηλόμισθης εργασίας που στηρίζεται όλο και λιγότερο στην πλήρη απασχόληση. Η εξέλιξη αυτή είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα τόσο της φιλελευθεροποίησης των αγορών εργασίας όσο και μιας συστηματικής προσπάθειας από την πλευρά των πολιτικών ελίτ να μειώσουν την καθαρή ανεργία, η οποία συνεπιφέρει ένα υψηλό πολιτικό κόστος και απονομιμοποιεί την οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης. Έτσι μετά την κατάρρευση του γερμανικού μοντέλου «κοινωνικής αγοράς», μπορεί με ασφάλεια να προβλεφτεί ότι ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των χωρών της Τριάδας θα δημιουργήσει συνθήκες όχι τόσο μαζικής καθαρής ανεργίας, αλλά χαμηλόμισθης απασχόλησης, ημιαπασχόλησης και περιστασιακής εργασίας στο πλαίσιο «ευέλικτων» αγορών εργασίας. Την τάση αυτή διαμορφώνουν σήμερα, από τη μια μεριά, οι ΗΠΑ και η Βρετανία και, από την άλλη, η Ολλανδία, με το «ολλανδικό» μοντέλο να αποτελεί στην πραγματικότητα μια μορφή «αγγλοαμερικανικού μοντέλου με ανθρώπινο πρόσωπο». Έτσι, σήμερα, η Βρετανία και η Ολλανδία έχουν από τους χαμηλότερους δείκτες ανεργίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, δείκτες οι οποίοι ανταγωνίζονται το δείκτη ανεργίας των ΗΠΑ. Επίσης, πράγμα που έχει ακόμα μεγαλύτερη σπουδαιότητα, η Ολλανδία και οι ΗΠΑ βρίσκονταν μεταξύ των πέντε πιο ανταγωνιστικών χωρών. Την ίδια στιγμή, όλες οι πρόσφατες εκθέσεις δείχνουν ότι, ως αποτέλεσμα αυτής της τάσης, παρατηρείται μια γοργά αυξανόμενη ανασφάλεια και ανισότητα μεταξύ των «τυχερών» που κατέχουν θέσεις πλήρους απασχόλησης και του υπόλοιπου πληθυσμού. Τέλος, θα πρέπει να τονιστούν τα ανομοιογενή απο-

τελέσματα της ONE. Μια κοινή νομισματική και συναλλαγματική πολιτική μπορεί να λειτουργήσει μόνο αν υπάρχει ένας υψηλός βαθμός ομοιογένειας των οικονομικών συνθηκών, όσον αφορά την παραγωγικότητα, τις επενδύσεις, την υποδομή, τους φυσικούς πόρους κ.λπ. Όσο μεγαλύτερη είναι η ανομοιογένεια στα πλαίσια της ένωσης τόσο μεγαλύτερα τα προβλήματα, καθώς είναι αναπόφευκτη η ανάπτυξη εντάσεων μεταξύ των ισχυρών και των αδύναμων κρίκων του συστήματος που θα ενισχύονται από το γεγονός ότι τα αδύναμα μέρη δεν θα έχουν πια κανένα μέσο για να αντισταθούν (δασμολογική προστασία, δυνατότητα αλλαγής των επιτοκίων ή της αξίας του νομίσματος κ.λπ.) και θα πρέπει να βασίζονται αποκλειστικά στη μεγαλύτερη ανεργία και την «ελαστικότητα» της αγοράς εργασίας για να μειώσουν το κόστος εργασίας. Επίσης, μια μεγάλη μεταφορά εισοδήματος από τα ισχυρά προς τα αδύναμα μέρη είναι αδύνατη δεδομένης της χαμηλής φορολογικής βάσης του κοινοτικού προϋπολογισμού (περίπου το ένα δέκατο της ομοσπονδιακής φορολογικής βάσης των ΗΠΑ). Έτσι, όχι μόνο δεν υπάρχει ένας αποτελεσματικός κεντρικός μηχανισμός ανακατανομής των πόρων, αλλά τα μέλη έχουν και μικρότερη δημοσιονομική αυτονομία, καθώς πρέπει να συμμορφώνονται προς τα αυστηρά κριτήρια σύγκλισης που εφαρμόζονται και μετά την ολοκλήρωση, υπό την απειλή βαριών προστίμων (Σύμφωνο Σταθερότητας). Με τους περισσότερους οικονομικούς ελέγχους πάνω στις αγορές να έχουν εξαλειφθεί, οι χώρες των οποίων ο πληθωρισμός είναι μεγαλύτερος ή των οποίων η παραγωγικότητα είναι χαμηλότερη από το μέσο όρο, θα πρέπει να παίρνουν αντιπληθωριστικά μέτρα, που θα συμπιέζουν τους μισθούς και τις τιμές, ώστε να βελτιώνεται η ανταγωνιστικότητα και να μένουν ανέγγιχτα τα κέρδη των οικονομικών ελίτ.

Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, δεν έχει νόημα να κατηγορούμε τους σοσιαλδημοκράτες και τους σοσιαφιλελεύθερους της Κεντροαριστεράς ότι «προδίδουν» τα σοσιαλιστικά ιδεώδη και ότι συναινούν στο νεοφιλελεύθερο περιεχόμενο της νέας Ευρώπης που δημιουργείται. Ούτε βέβαια έχει νόημα να αποδίδουμε όλα τα δεινά στη σημερινή συμπίεση των ρυθμών ανάπτυξης, η οποία για τους ευρωπαϊούς σοσιαλδημοκράτες οικονομολόγους οφείλεται στις πολιτικές ύφεσης που υιοθετούνται από τα κράτη-μέλη της ΕΕ στην προσπάθεια τους να ανταποκρι-

θούν στα κριτήρια σύγκλισης και το Σύμφωνο Σταθερότητας. Αν αποδεχθούμε ερμηνείες σαν κι αυτές, τότε η αντικατάσταση του νεοφιλελεύθερου θεσμικού πλαισίου είναι απλώς ζήτημα ανάληψης της εξουσίας από τους «πραγματικούς» σοσιαλιστές, οι οποίοι, στο πλαίσιο μιας οικονομικής ανάκαμψης, θα επανεγκαθιδρύσουν το θεσμικό πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν υπάρχει καμιά προδοσία ούτε η ριζική αλλαγή του θεσμικού πλαισίου, «έκτων έσω», είναι δυνατή στο μέλλον. Με άλλα λόγια, αν πάρουμε ως δεδομένο αυτό που οι σοσιαλδημοκράτες και οι συνοδοιπόροι τους στο Πράσινο κίνημα παίρνουν ως δεδομένο, δηλαδή τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, καθώς και την ανάγκη συνεχούς βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας με την περαιτέρω απελευθέρωση των αγορών εμπορευμάτων, κεφαλαίου και εργασίας, τότε το περιεχόμενο της σοσιαλδημοκρατίας αναγκαστικά θα είναι αυτό που υποστηρίζεται σήμερα από τους σοσιαφιλελεύθερους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, μέσα στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας, που συνιστά τη σημερινή μορφή της νεωτερικότητας, η ελαχιστοποίηση του κοινωνικού ρόλου του κράτους δεν αποτελεί επιλογή αλλά προϋπόθεση προκειμένου το ευρωπαϊκό κεφάλαιο να ανταγωνιστεί αποτελεσματικά το κεφάλαιο της Άπω Ανατολής και της Αμερικής, το οποίο αντιμετωπίζει πολύ ασθενέστερα θεσμικά εμπόδια στις χώρες αυτές δεδομένης της έλλειψης σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης. Κατά συνέπεια, σήμερα, η σοσιαλδημοκρατία δεν έχει νόημα ούτε στο εθνικό επίπεδο ούτε στο υπερεθνικό επίπεδο της ΕΕ. Οποιαδήποτε προσπάθεια από την πλευρά των ευρωπαϊών σοσιαλδημοκρατών, με στόχο τη δραστική ενδυνάμωση του κοινωνικού ρόλου του κράτους, θα καθιστούσε την Ευρώπη λιγότερο ανταγωνιστική σε σχέση με την Άπω Ανατολή ή τις Ηνωμένες Πολιτείες και θα είχε ως αποτέλεσμα μια μαζική διαφυγή ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Το ίδιο ανέφικτος θα ήταν σήμερα ένας νέος πανευρωπαϊκός κείνσιανισμός - εκτός αν επρόκειτο να συνδυαστεί με μια αυτοδύναμη ανάπτυξη που θα στηριζόταν σε μια αυστηρά προστατευόμενη (δασμολογικά) εσωτερική αγορά. Όμως μια τέτοια λύση θα βρισκόταν σε άμεση αντίφαση με τη λογική και τη δυναμική του συστήματος. Για τους ίδιους λόγους, οι προτάσεις για την επαναδιαπραγμάτευση των Συνθηκών Μάαστριχτ/Άμστερνταμ, προκει-

μένου να εισαχθούν σοσιαλδημοκρατικοί στόχοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, θα ήταν εξίσου ουτοπικές (με την αρνητική σημασία του όρου).

Παρ' όλα αυτά, οι ευρωπαίοι σοσιαλδημοκράτες, όντες αντιμέτωποι με το γεγονός ότι η υιοθέτηση της «κοινωνικής αγοράς» δεν είναι πια εφικτή στο εθνικό επίπεδο, προτείνουν τώρα τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής «κοινωνικής αγοράς». Η πρόταση αυτή στηρίζεται στην υπόθεση ότι οι χώρες της ΕΕ, από κοινού, έχουν τη δύναμη να ρυθμίσουν τις νομισματικές αγορές, να ελέγξουν τη διακίνηση κεφαλαίου και να παίξουν κάποιο ρόλο στον εξαναγκασμό των ΗΠΑ και της Ιαπωνίας για μια καλύτερη ρύθμιση των μεταξύ τους σχέσεων.

Όμως η πρόταση για ελέγχους πάνω στην οικονομία της αγοράς μπορεί να σταθεί μόνο αν οι έλεγχοι αυτοί έχουν απλώς ρυθμιστικό χαρακτήρα. Είναι προφανές ότι οι ΗΠΑ και η Ιαπωνία δεν θα έχουν καμία δυσκολία να αποδεχθούν την εισαγωγή τέτοιων ελέγχων που θα κάνουν τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς ομαλότερη. Αλλά, αν οι έλεγχοι αυτοί πάρουν τη μορφή αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος, ούτε η Ιαπωνία ούτε οι ΗΠΑ θα έχουν κανένα κίνητρο (ούτε καμία πίεση από την πλευρά της εκλογικής τους βάσης, δεδομένης της ασθενούς σοσιαλδημοκρατικής παράδοσης που υπάρχει σ' αυτές τις χώρες) για να αποδεχθούν τέτοιους ελέγχους, οι οποίοι θα τους στερήσουν ένα σημαντικό συγκριτικό πλεονέκτημα που έχουν απέναντι στις ευρωπαϊκές, και ιδιαίτερα στις γερμανικές βιομηχανίες. Το παράδειγμα της στάσης των ΗΠΑ του Bush σε σχέση με τη Συνθήκη του Κιότο είναι ενδεικτικό. Κατά συνέπεια, μόνο εάν οι χώρες της ΕΕ ήταν διατεθειμένες να αποκοπούν από τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς θα ήταν σε θέση να εισαγάγουν παρόμοιους ελέγχους σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι η πρόταση για ένα «νέο προστατευτισμό», με στόχο την προστασία της απασχόλησης ή του περιβάλλοντος, έχει τελευταία κερδίσει κάποιο έδαφος μεταξύ μερικών ευρωπαϊών σοσιαλιστών και περιβαλλοντιστών, πέρα βέβαια από τους εθνικιστικούς ακροδεξιούς κύκλους.²⁸¹

281. Βλ. T. Lang and C. Hines, *The New Protectionism*, London: Earthscan, 1993.

Αλλά το γεγονός ότι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις παίζουν ένα ζωτικό ρόλο στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς και ότι οι δραστηριότητες τους δεν είναι απλώς ενδοπεριφερειακές αλλά και διαπεριφερειακές, καθορίζει τη μοίρα του κλήματος για τον προστατευτισμό. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι ήταν κυρίως το διαπεριφερειακό εμπόριο που απεκόμισε τα μεγαλύτερα οφέλη στην περίοδο της επιταχυνόμενης διεθνοποίησης (1958-89) και όχι το ενδοπεριφερειακό. Έτσι, παρά την ανάπτυξη του ενδοπεριφερειακού εμπορίου, ιδιαίτερα στα πλαίσια της ΕΕ, οι μεγαλύτερες εμπορευματικές ροές κατά την περίοδο 1958-89 σημειώθηκαν στο διαπεριφερειακό εμπόριο, συγκεκριμένα στο εμπόριο μεταξύ της Βόρειας Αμερικής και της ΕΕ με την Ασία. Είναι προφανές ότι η δυναμική της οικονομίας της αγοράς που ορίζεται από το «ανάπτυξη ή θάνατος» δεν μπορεί να περιοριστεί εντός των συνόρων ενός οικονομικού μπλοκ όπως αυτό της Ευρώπης (ΕΕ) ή αυτό της Βόρειας Αμερικής (NAFTA) κατά τον ίδιο τρόπο που δεν περιορίστηκε ποτέ ιστορικά εντός των συνόρων του έθνους-κράτους.

Το αίτημα επομένως για ένα νέο προστατευματισμό, όταν θεωρεί δεδομένο το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και του ανταγωνισμού (όπως συμβαίνει στην περίπτωση των οπαδών του προστατευτισμού, είτε προέρχονται από την «αριστερά» και το Πράσινο κίνημα είτε από τη Δεξιά) είναι εξίσου ανιστορικό και ουτοπικό με την αρνητική σημασία του όρου. Είναι ανιστορικό, επειδή αγνοεί τις δομικές αλλαγές που οδήγησαν στη σημερινή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Είναι ουτοπικό, επειδή παραβλέπει το γεγονός ότι οποιαδήποτε αποτελεσματική προσπάθεια παρέμβασης στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς με τη μορφή προστατευτισμού (είτε του «παλιού» είτε του «νέου» τύπου) θα είναι αναγκαστικά αναποτελεσματική και μη ανταγωνιστική και, ως τέτοια, ενάντια στη λογική και τη δυναμική του ίδιου του συστήματος. Επιπλέον είναι ουτοπικό, επειδή υποθέτει ότι το «πρασίνισμα» του εμπορίου ή του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας ή του ίδιου του καπιταλισμού, είναι απλώς ζήτημα να πεισθούν οι λαοί για τα κακά της «ιδεολογίας» του ελεύθερου εμπορίου.

Αντίστοιχα ουτοπικά είναι το αίτημα του κινήματος κατά της παγκοσμιοποίησης σήμερα να γίνουν «δικαιότερα» το εμπόριο, το ΔΝΤ κ.λπ.,

όπως και τα αιτήματα για τη ριζική μεταρρύθμιση της ΕΕ μέσω μιας διαφορετικής κατανομής του πλούτου - κυρίως μέσω φορολογίας- και μιας δραστηκής μείωσης του χρόνου εργασίας χωρίς αντίστοιχη μείωση των αποδοχών των εργαζομένων. Είναι όμως προφανές ότι τέτοια μέτρα, και ιδιαίτερα μια μαζική μείωση του χρόνου εργασίας χωρίς αντίστοιχες περικοπές των αποδοχών, που αναγκαστικό θα επηρεάσει αρνητικά την ανταγωνιστικότητα, δεν θα γίνουν ποτέ δεκτά από τις οικονομικές ελίτ. Η αποδοχή παρόμοιων αιτημάτων θα τις έφερνε πολύ απλά αντιμέτωπες με την απειλή της εξαφάνισης στον ανταγωνισμό με τα άλλα μέρη της Τριάδας.

Είναι δηλαδή φανερό πως οι αποτελεσματικοί έλεγχοι στην εργασία ή το περιβάλλον είναι εφικτοί σήμερα μόνο αν ξεπερνούν τα εθνικά όρια, και αυτά ακόμη των οικονομικών μπλοκ, και γίνονται δεκτοί από την αναδυόμενη υπερεθνική ελίτ που εξετάσαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Όμως παρόμοιοι έλεγχοι πρέπει αναγκαστικά να στηρίζονται, για να γίνουν αποδεκτοί, στο «γενικό συμφέρον» της υπερεθνικής ελίτ. Και το γενικό αυτό συμφέρον μπορεί να επιβάλει την υιοθέτηση κάποιων ελέγχων της αγοράς, για να αποφευχθεί μια επικίνδυνη κοινωνική ένταση λόγω της διογκούμενης συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης ή της επιδεινούμενης οικολογικής κρίσης, αλλά ποτέ δεν θα απαιτούσε την αποδοχή ελέγχων που θα έρχονταν σε αντίφαση με την ίδια τη λογική και τη δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, την οποία εκφράζουν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις.

Κατά συνέπεια το πραγματικό ζήτημα είναι αν η πολιτική, η οικονομική και η κοινωνική εξουσία θα πρέπει να ανήκει, όπως συμβαίνει σήμερα, στις κυρίαρχες ελίτ ή, αντίθετα, στους πολίτες και στις κοινότητες τους, μέσα σ' ένα θεσμικό πλαίσιο τελείως διαφορετικό από το σημερινό. Είναι λοιπόν σαφές ότι η μόνη διέξοδος από τη σημερινή πολυδιάστατη κρίση θα ήταν η δημιουργία ενός νέου μαζικού απελευθερωτικού κινήματος που θα είχε ως στόχο την αντικατάσταση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και του υποπροϊόντος της, της ΕΕ, από ένα νέο ριζοσπαστικό θεσμικό πλαίσιο βασισμένο στην Περιεκτική Δημοκρατία (πολιτική, οικονομική, οικολογική, κοινωνική) το οποίο θα είχε ως στόχο την ικανοποίηση των πραγματικών αναγκών των πολιτών και όχι αυτών που

δημιουργούνται από την ίδια την οικονομία ανάπτυξης. Σ' ένα τέτοιο σύστημα βασισμένο στην πολιτική και πολιτισμική αυτονομία των ευρωπαϊκών περιφερειών, καθώς και στην οικονομική αυτοδυναμία τους, θα μπορούσε να θεμελιωθεί μια νέα και πραγματική Ευρωπαϊκή «Κοινότητα».

Η διευρυνόμενη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης

Η κρίση που ξέσπασε στα διεθνή χρηματιστήρια το 1998, η οποία μέσα σε δύο μόνο μήνες είχε οδηγήσει σε απώλειες της τάξης των 4 τρις δολ.,²⁸² δεν αποτελούσε απλώς κρίση του άγριου καπιταλισμού στη Ρωσία ούτε, πολύ περισσότερο, της ίδιας της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, όπως ονειρεύονταν οι σοσιαλδημοκράτες. Στην πραγματικότητα, όπως τόνιζε και η Alisson Cottrell,²⁸³ αυτή ήταν «η πρώτη γνήσια παγκόσμια κρίση», η πρώτη δηλαδή κρίση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Και αυτό διότι η προηγούμενη μεγάλη κρίση, που άρχισε με το κραχ του 1929, στην πραγματικότητα δεν ήταν παγκόσμια, εφόσον η Ασία, για παράδειγμα, ουσιαστικά δεν συμμετείχε. Η πρόσφατη δηλαδή κρίση αφορά τα ίδια τα θεμέλια της σημερινής οικονομίας της αγοράς και ιδιαίτερα την απελευθέρωση και απορύθμιση των αγορών κεφαλαίου και εμπορευμάτων που έχουν επιφέρει την απώλεια της οικονομικής κυριαρχίας των κρατών-εθνών. Η κρίση, άλλωστε είχε ουσιαστικά αρχίσει από το 1997, με την κατάρρευση των ασιατικών «θαυμάτων» που οδήγησε σε μια δραστική πτώση της τιμής του πετρελαίου (σχεδόν στο μισό της τιμής του) και γενικά των τιμών πρωτογενών προϊόντων που, σε πραγματικά επίπεδα, έπεσαν στο χαμηλότερο επίπεδο από τη δεκαετία του '30!

Όταν, λοιπόν, η ρωσική κυβέρνηση δήλωσε ουσιαστικά αδυναμία να καλύψει τις υποχρεώσεις της στις ξένες τράπεζες, σε σχέση με το χρέος της, αυτό δημιούργησε μια κατάσταση σχεδόν πανικού στη Δύση, όχι μόνο για τις άμεσες ζημιές των τραπεζών που ήταν «εκτεθειμένες», οι

282. W. Hutton, *The Observer*, 6/9/98.

283. *The Observer*, 23/8/98.

οποίες έφθασαν περίπου τα 9 δις δολ.,²⁸⁴ αλλά κυρίως από το φόβο μήπως το παράδειγμα της ρωσικής ελίτ υιοθετηθεί και από άλλες καταχρεωμένες χώρες στη Λατινική Αμερική και αλλού, οδηγώντας σε παγκόσμια ύφεση- πράγμα που τελικά αποφεύχθηκε μεν τότε αλλά χωρίς τίποτα να αποκλείει κάτι τέτοιο να συμβεί στο μέλλον με την αφορμή νέων χρηματιστηριακών κρίσεων, οι οποίες τελευταία πληθαίνουν σε συχνότητα. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν υπάρχουν σοβαροί λόγοι που ανάγουν τις κρίσεις αυτές σε μια υποβόσκουσα κρίση της πραγματικής οικονομίας.

Έτσι, όπως έδειξε, για παράδειγμα, σχετική έρευνα, υπάρχει μια μακροπρόθεσμη πτώση του κέρδους στην «Ομάδα των 7» (δηλαδή των μεγαλύτερων καπιταλιστικών οικονομιών) στην περίοδο 1970-90, κατά την οποία εντείνεται η διεθνοποίηση της οικονομίας.²⁸⁵ Την περίοδο αυτή, το ποσοστό κέρδους στη μεταποίηση των «7» είναι 40% χαμηλότερο από ό,τι ήταν κατά την περίοδο 1950-70, προκαλώντας παράλληλη πτώση στο ρυθμό ανάπτυξης των επενδύσεων, της παραγωγικότητας, της παραγωγής και της απασχόλησης. Η αιτία είναι ότι όσο εντείνονται η διεθνοποίηση και ο ανταγωνισμός τόσο πιο αρνητικές γίνονται οι επιπτώσεις στα κέρδη. Ο άναρχος χαρακτήρας της οικονομίας της αγοράς οδηγεί τις πιο παραγωγικές επιχειρήσεις να εισάγουν νέα προϊόντα σε χαμηλότερες τιμές, αναγκάζοντας τους παραγωγούς υψηλού κόστους να προσπαθούν να αμυνθούν, μειώνοντας το κόστος μέσω απολύσεων και ανάλογων ενεργειών, που, τελικά, καταλήγουν σε ακόμη πιο αρνητικές επιδράσεις στην κερδοφορία. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι το ΔΝΤ συχνά τονίζει τα τελευταία χρόνια ότι ένας από τους σημαντικότερους κινδύνους για τη διεθνή οικονομία είναι μια κατάρρευση των χρηματιστηρίων. Παράλληλα, ο πολύς μεγαλοκερδοσκόπος Soros δεν παύει να επαναλαμβάνει ότι η παγκόσμια κρίση χειροτερεύει, παρά τη φαινομενική ηρεμία μεταξύ κρίσεων στα χρηματιστήρια.

Πού οφείλεται όμως η κρίση αυτή η οποία μας απειλεί όλους μας; Οφείλεται μήπως απλώς στις αντιπληθωριστικές πολιτικές των κυβερνή-

284. W. Hutton, *The State We're In*, ό.π.

285. R. Brenner, «The economics of global turbulence» *New Left Review* 229, Μεν.-Ιούν. 1998.

σεων όπως υποστηρίζουν διάφοροι σοσιαλδημοκράτες οικονομολόγοι; Ή μήπως τα αίτια είναι «συστημικά» αναφέρονται δηλαδή στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, όπως αναγνωρίζει ακόμη και ο Soros σε πρόσφατο βιβλίο του;²⁸⁶ Κατά την άποψη του Soros (που είναι σύμφωνη με την άποψη που έχουμε υποστηρίξει αλλού),²⁸⁷ η κεντρική αιτία της κρίσης είναι η άνιση σχέση μεταξύ καπιταλιστικού κέντρου στο Βορρά (ΕΕ, Β. Αμερική, Ιαπωνία, Αυστραλία) και περιφέρειας του Νότου. Έτσι, δεδομένου ότι η ανάπτυξη του Νότου στηρίζεται στην εισροή κεφαλαίου από το Βορρά, που σήμερα γίνεται κυρίως μέσω των διεθνών χρηματαγορών, το σύστημα είναι δομικά ευάλωτο σε πανικούς στην περιφέρεια, όπως αυτοί που σημειώθηκαν σε σχέση με τη Ρωσία, κατόπιν με τη Βραζιλία κ.λπ. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, οι δραστικές περικοπές των επιτοκίων αποτελούν επίσης τμήμα της υποβόσκουσας κρίσης, την οποία μάλιστα χειρότερεψαν εφόσον ενδυνάμωσαν τις αποκλίσεις μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Και αυτό διότι οι επενδυτές για να αντισταθμίσουν την απώλεια κερδών στο κέντρο απαιτούν όλο και μεγαλύτερα περιθώρια κέρδους για να αναλάβουν τον κίνδυνο των επενδύσεων στην περιφέρεια. Η διεύρυνση δηλαδή του ανοίγματος Βορρά-Νότου στα επιτόκια ενέτεινε παραπέρα την ασταθή σχέση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Δεδομένου μάλιστα ότι η ικανότητα των κεντρικών τραπεζών και των ρυθμιστικών μηχανισμών να αντισταθμίσουν τις μαζικές μετακινήσεις κεφαλαίου, που σήμερα φθάνουν το ένα τρις δολ. ημερησίως, καθημερινά μειώνεται, το συμπέρασμα που καταλήγει είναι ότι μια μαζική κρίση είναι επί θύραις.

Φυσικά, ο Soros δεν είναι... αντικαπιταλιστής. Μολονότι αναγνωρίζει τα «συστημικά» αίτια της κρίσης δεν επιδιώκει βέβαια την ανατροπή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Απλώς επιτίθεται εναντίον αυτού που ονομάζει «φονταμενταλισμό της αγοράς», δηλαδή της τάσης για την πλήρη αγοραιοποίηση της οικονομίας. Όμως η τάση αυτή, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, δεν είναι ένα απλό καπρίτσιο των κα-

286. G. Soros, *The crisis of global capitalism*, Little Brown, 1998.

287. T. Fotopoulos, *Towards An Inclusive Democracy*, ό.π., κεφ. 4.

κών νεοφιλελεύθερων και των συνοδοιπόρων τους σοσιαλδημοκρατών, αλλά αντιπροσωπεύει μια ιστορική τάση της οικονομίας της αγοράς που με τη σημερινή διεθνοποίησή της έχει φθάσει στο απόγειο της. Η θεμελιακή επομένως αιτία της κρίσης είναι η διευρυνόμενη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στο διαπεριφερειακό (μεταξύ Βορρά και Νότου) αλλά και στο διαταξικό επίπεδο που επιφέρει η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Και τα δυο είδη συγκέντρωσης εντείνουν τη γενική αστάθεια του συστήματος και οδηγούν πολλούς κλάδους σε υπερπαραγωγή.

Έτσι, όσον αφορά τη διαπεριφερειακή συγκέντρωση, ενώ το 1980 οι υψηλού εισοδήματος οικονομίες στο Βορρά, στον οποίο κατοικούσε το 18% του παγκόσμιου πληθυσμού, συγκέντρωναν το 72% του παγκόσμιου εισοδήματος, μετά 20 χρόνια οι χώρες αυτές, όπου τώρα κατοικεί μόλις το 16% του παγκόσμιου πληθυσμού, συγκεντρώνουν το 78,5% του εισοδήματος.²⁸⁸ Παρ' όλα αυτά δεν λείπουν οι νυν βολεμένοι «εκσυγχρονιστές» και τ. «δηλωμένοι» μαρξιστές²⁸⁹ που υποστηρίζουν ότι το καπιταλιστικό σύστημα «έχει να συνεισφέρει κάτι το μόνιμο στον οποιοδήποτε τρόπο οργάνωσης κάθε οικονομίας», διότι προσέφερε υλική ευημερία, άδικη μεν, αλλά ευημερία (προφανώς, η ευημερία που προσφέρει το σκανδαλωδώς προσοδοφόρο επάγγελμα του ευρωβουλευτού ίσως συμβάλλει αποφασιστικά στο όψιμο ξεκαθάρισμα της σκέψης)! Η στάση βέβαια αυτή δεν είναι περίεργη, ιδιαίτερα όταν προέρχεται από αρχολίπαρους πρώην ριζοσπάστες «σοσιαλιστές» που δεν διακρίνονται καν για τη συνέπεια που διακρίνει μερικούς, λιγότερο «ριζοσπάστες» αλλά τιμιότερους, σοσιαλδημοκράτες όπως ο πρώην υπαρχηγός του Εργατικού Κόμματος, Roy Hattersley που κατέρριψε «από μέσα» το σοσιαλιστικό προσωπείο της βρετανικής (και έμμεσα της αντίστοιχης ελληνικής) Κεντροαριστεράς σε άρθρο του με τίτλο «Γιατί δεν πιστεύω πια στους Εργατικούς».²⁹⁰ Ο κύριος λόγος για την απόφαση αυτή του Hattersley, (ο οποίος θα πρέπει να σημειωθεί ότι στα 50 χρόνια που υπηρετεί το κόμμα δεν ανήκε ποτέ στην αριστερά πτέρυγα των Τ. Βεν κ.ά.), ήταν η από μέρους

288. World Bank, *World Development Report 2000/01*, Πίν. 1.

289. Γ. Κατηφόρης, *Το Βήμα*, 8/3/98.

290. *The Guardian*, 26/7/97.

των Εργατικών οριστική εγκατάλειψη του στόχου της ισότητας, που παραδοσιακά αποτελούσε το διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ σοσιαλιστών και φιλελεύθερων, και η αντικατάστασή του από το στόχο της φιλελεύθερης (και βολικής) ισότητας ευκαιριών!²⁹¹

Σήμερα, οι βρετανοί σοσιαλφιλελεύθεροι είναι σαφείς επ' αυτού. Όπως τονίζει ένας θεωρητικός του σοσιαλφιλελευθερισμού, ο John Gray της LSE, «ο στόχος της μεγαλύτερης ισότητας, μέσω της αναδιανεμητικής φορολογικής και κοινωνικής πολιτικής, η επιδίωξη της πλήρους απασχόλησης, μέσω της οικονομικής ανάπτυξης, το κράτος πρόνοιας που φροντίζει για τον πολίτη "από την κούνια μέχρι τον τάφο" - όλα αυτά είναι πια ξεπερασμένα».²⁹² Αντίστοιχα, ο David Blankett, που άρχισε την καριέρα του ως υπουργός Παιδείας καταργώντας «σοσιαλιστικότητα» το δικαίωμα στη δωρεάν εκπαίδευση, δήλωνε ότι «καμιά κυβέρνηση που μπαίνει στον 21ο αιώνα δεν έχει ελπίδα να δημιουργήσει μια πιο ίση κοινωνία παίρνοντας απλώς εισόδημα από τη μια κοινωνική ομάδα και αναδιανέμοντάς το σε μια άλλη, όπως πιστεύαμε παλιά, όταν οι πλούσιοι ήταν πολύ πλούσιοι και οι υπόλοιποι ήταν φτωχοί».²⁹³

Το χαρακτηριστικό, αλλά και ενδεικτικό του θράσους των σοσιαλφιλελεύθερων, είναι ότι όλα αυτά λέγονται στο ίδιο «το σπίτι του κρεμασμένου», τη Βρετανία, όπου σχετική μελέτη έδειξε ότι η μεγαλύτερη κοινωνική αλλαγή στη χώρα τα τελευταία 20 χρόνια είναι η αύξηση της ανισότητας.²⁹⁴ Έτσι, μεταξύ 1979 και 1993/94 το φτωχότερο 10% του πληθυσμού είδε το εισόδημά του να μειώνεται κατά 18% τη στιγμή που το αντίστοιχο εισόδημα του 10% πλουσιότερου τμήματος του πληθυσμού είδε μια αύξηση του πραγματικού εισοδήματος του κατά 61%²⁹⁵ και σύμφωνα με πιο πρόσφατα στοιχεία η ανισότητα αυτή χειροτέρευσε από τότε.²⁹⁶

291. Βλ. το άρθρο του υπ. Οικονομικών Gordon Brown, *The Guardian*, 2/8/97.

292. J. Gray, *After Social Democracy*, Demos, 1997.

293. *The Guardian*, 26/7/97.

294. P. Johnson, *Inequality in the UK*, Institute of Fiscal Studies, 1997.

295. The Stationary Office, *Households Below Average Income*, 1996.

296. Μεταξύ 1979 και 1997 το εισόδημα του 10% των πλουσιότερων αυξήθηκε κατά 70%, ενώ του 10% των φτωχότερων μειώθηκε κατά 9%, D. Brindle, *The Guardian*, 16/10/98.

Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας, το άνοιγμα της ψαλίδας μεταξύ πλουσίων και φτωχών στη Βρετανία να είναι ανάλογο με αυτό της Νιγηρίας, ενώ η αναλογία ατόμων που ζούσαν σε συνθήκες φτώχειας ανερχόταν στο 22%, στη Βρετανία (από 6% πριν την άνοδο της Thatcher) -ίδια δηλαδή με αυτή της Ελλάδας- έναντι 6% στη Δανία.²⁹⁷

Βέβαια αυτή η έκρηξη της ανισότητας δεν παρουσιάζεται μόνο στη Βρετανία. Απλώς εκεί εμφανίζεται σαφέστερα επειδή η χώρα αυτή ήταν η πρώτη που αντικατέστησε τη σοσιαλδημοκρατική συναίνεση με τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση, πρώτα με τους «καθαρούς» νεοφιλελεύθερους της Thatcher και σήμερα με τους σοσιαφιλελεύθερους του Blair. Η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης στα χέρια των ολίγων είναι δομικό χαρακτηριστικό της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, όπου για χάρη της ανταγωνιστικότητας και του κέρδους, το επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας καθορίζεται σχεδόν αποκλειστικά από τις δυνάμεις της αγοράς ενώ οι κοινωνικοί έλεγχοι πάνω σε αυτές ελαχιστοποιούνται. Έτσι, μεταξύ 1989 και 1996, όταν με την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» η νεοφιλελεύθερη συναίνεση έγινε καθολικό φαινόμενο, ο αριθμός των (σε δολάρια) δισεκατομμυριούχων σχεδόν τριπλασιάστηκε (από 157 σε 447) και το 1996 η καθαρά αξία της περιουσίας των 10 πλουσιότερων δισεκατομμυριούχων ήταν μιάμιση φορά το συνολικό εθνικό εισόδημα των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών όπου ζουν 534 εκ. άνθρωποι.²⁹⁸ Πράγμα βέβαια καθόλου περίεργο, όταν είναι γνωστό ότι στα τέλη της προηγούμενης δεκαετίας οι 350 μεγαλύτερες εταιρείες ελέγχαν το 40% του παγκόσμιου εμπορίου, οι δε 500 μεγαλύτερες εταιρείες, μολοντί απασχολούσαν μόνο το 5% του παγκοσμίου πληθυσμού, ελέγχαν το 25% της παγκόσμιας παραγωγής.²⁹⁹ Όπως εύστοχα τόνιζε σχετικά ένας έγκυρος αναλυτής:

στην πραγματικότητα οι πολυεθνικές καθορίζουν σήμερα την ατζέντα

297. Eurostat, *Statistics in focus*, 1997/6.

298. UN, *Human Development Report 1997*, Oxford University Press, σελ. 38.

299. J. Vidal, *McLibel Burger Cultur on Trial*, MacMillan, 1997.

της ΕΕ, της NAFTA, της GATT και των Ασιατικών Τίγρεων, αφού μέλη τους στελεχώνουν τις συμβουλευτικές επιτροπές των διεθνών οργανισμών, των οποίων οι συνεδριάσεις δεν είναι δημόσιες. Οι ίδιες εταιρίες συμβουλεύουν τους επαγγελματίες πολιτικούς έχοντας εύκολη πρόσβαση σε κάθε κυβερνητικό επίπεδο... η ατζέντα των εταιρειών αυτών σχεδιάζεται αποκλειστικά με στόχο τη μεγιστοποίηση των εσόδων των ολίγων σε βάρος των μυριάδων πολιτών.³⁰⁰

Η ανισότητα στην Ευρωπαϊκή Ένωση γενικά και την Ελλάδα ειδικότερα παρουσιάζει αντίστοιχη έξαρση μετά την καθιέρωση της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Σύμφωνα με σχετική έρευνα της ΕΕ το πλουσιότερο 10% του πληθυσμού της εισπράττει πάνω από το 25% του συνολικού εισοδήματος (στην Ελλάδα αυτό φθάνει το 27%), ενώ το φτωχότερο 10% εισπράττει το 2%! Αυτή η ανισότητα, κατά την προηγούμενη δεκαετία, οδήγησε 57 εκ. άτομα στην ΕΕ να ζουν σε συνθήκες φτώχειας (όπως την ορίζει η Κομισιόν), από τα οποία τα 2.3 εκ. (σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού) ζουν στην Ελλάδα.³⁰¹ Είναι μάλιστα ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η Ελλάδα, μαζί με τη Βρετανία και την Πορτογαλία, παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη ανισότητα στην ΕΕ. Έτσι, τόσο η Βρετανία, μετά από νεοφιλελεύθερη (συντηρητική) διακυβέρνηση 18 ετών, όσο και η Ελλάδα, μετά απο ισόχρονη σοσιαφιλελεύθερη (ΠΑΣΟΚική) διακυβέρνηση παρουσιάζουν τον ίδιο βαθμό ανισότητας, που (μαζί με αυτόν της Πορτογαλίας) είναι οι χειρότεροι στην Ευρωπαϊκή Ένωση.³⁰²

Όμως, ο άγριος ανταγωνισμός που ακολουθεί τη διεθνοποίηση δεν έχει οδηγήσει μόνο σε αυτή την πελώρια συγκέντρωση οικονομικής δύναμης αλλά και σε γενική πτώση των τιμών, που παραπέρα εντείνει τη συγκέντρωση. Έτσι, οι χώρες του Νότου, που τόσα χρόνια ενθαρρύνονταν από τους διεθνείς οργανισμούς να στηρίξουν την ανάπτυξή τους

300. J. Vidal, *The Guardian*, 20/6/97.

301. Eurostat, ό.π.

302. Σύμφωνα με την έρευνα της Eurostat, ο συντελεστής Gini, που μετρά το βαθμό ανισότητας, ήταν 0.37 στη Βρετανία και 0.38 στην Ελλάδα, έναντι 0.25 στη Δανία.

στις εξαγωγές, σήμερα βλέπουν τα έσοδα από αυτές να μειώνονται δραστικά, τα νομίσματα τους να κλονίζονται και ν' αναγκάζονται να κόβουν τις εισαγωγές, εντείνοντας παραπέρα την κρίση. Ακόμη, όπως και στη δεκαετία του 1930, η πτώση των τιμών προκαλεί ακόμη μεγαλύτερη συγκέντρωση, όπως δείχνουν οι συγχωνεύσεις μεγαθήριων όπως η Exxon και η Mobil, η Total και η Petrofina. Η συνέπεια είναι ένας φαύλος κύκλος που διαιωνίζεται, με τον ανταγωνισμό να οδηγεί σε παραπέρα συγκέντρωση και μεγαλύτερη ανισότητα στην κατανομή του παγκόσμιου εισοδήματος και πλούτου μέχρις ότου το μπαλόκι σκάσει για άλλη μια φορά, όπως στη δεκαετία του 1930.

Συμπερασματικά, η κρίση της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς δεν πρόκειται να σταματήσει ούτε τη διαδικασία της διεθνοποίησης ούτε τη νεοφιλελεύθερη συναίνεση που τη στηρίζει ούτε, βέβαια, σηματοδοτεί την επιστροφή σε κάποιο είδος κείνσιανισμού, όπως ονειρεύονται οι απανταχού οπαδοί της ρεφορμιστικής Αριστεράς. Ακόμη και αν προσωρινά εισαχθούν κάποιες αλλαγές προς αυτή την κατεύθυνση, για ν' αποφευχθεί μια καταστροφική κρίση, οι μακροπρόθεσμες τάσεις για διεθνοποίηση και απελευθέρωση των αγορών γρήγορα θα επανέλθουν. Και, φυσικά, καμία κρίση, όσο σοβαρή και αν είναι, δεν πρόκειται από μόνη της να οδηγήσει στην ανατροπή της οικονομίας της αγοράς. Η κρίση είναι ενδημικό στοιχείο της οικονομίας της αγοράς και, όσο απουσιάζει ένα μαζικό κίνημα που θα έχει συνειδητοποιήσει την ανάγκη συστημικής αλλαγής, το πιθανότερο είναι ότι, σε περίπτωση που τελικά ξεσπάσει μια ανεξέλεγκτη κρίση απλώς θα οδηγήσει σε βαθιά ύφεση και μαζική ανεργία και στην πιθανή ανάδυση νέων ολοκληρωτικών καθεστώτων.

Η ανεργία στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς

Η αγορά εργασίας αποτελεί τον κύριο στόχο της απελευθέρωσης των αγορών στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Έτσι πολλοί σημαντικοί κοινωνικοί έλεγχοι καταργούνται (για παράδειγμα, η μονιμότητα των υπαλλήλων στις ιδιωτικοποιημένες επιχειρήσεις) και άλλοι τροποποιούνται δραστικά (όπως έλεγχοι σε σχέση με τη μερική απασχόληση

και τις απολύσεις, μείωση των επιδομάτων ανεργίας κ.λπ.) με ρητό στόχο την «ελαστικοποίηση» της αγοράς εργασίας. Δηλαδή, με στόχο να γίνει η εργασία περισσότερο «επιδεκτική» στις αλλαγές των συνθηκών της αγοράς. Στην πραγματικότητα, όμως, όπως υποστηρίζουν τώρα ακόμη και νεοκείνσιανοί αναλυτές, ο στόχος είναι «να μετατραπεί η εργασία σε εμπόρευμα - όχι μόνο σε σχέση με τον τρόπο καθορισμού των μισθών και των εργατικών συνθηκών, αλλά ακόμη και αναφορικά με τον τρόπο που διευθύνεται η εργασία στον τόπο δουλειάς».³⁰³ Η δραστική χαλάρωση των κοινωνικών αυτών ελέγχων, σε συνδυασμό με την εγκατάλειψη της κρατικής δέσμευσης για πλήρη απασχόληση και την αντισυνδικαλιστική νομοθεσία, σημαίνουν ότι τα αποτελέσματα των τεχνολογικών αλλαγών που ήδη έχουν οδηγήσει σε διαρθρωτική ανεργία (επανάσταση πληροφορικής) δεν αντισταθμίζονται με αποτελεσματική κρατική δραστηριότητα. Αντίθετα, αφήνεται στις δυνάμεις της αγοράς να «λύσουν» το πρόβλημα της απασχόλησης ενώ, παράλληλα, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, με τη δραστική περικοπή του δημόσιου τομέα, συνεισφέρουν και άμεσα στην αύξηση της ανεργίας.

Το αποτέλεσμα ήταν αρχικά η μαζική αύξηση της ανεργίας και η αντίστοιχη αύξηση της φτώχειας και της ανισότητας, σε αναλογία με την απορύθμιση και ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας. Έτσι, η ανεργία στις 7 πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Καναδάς, Γερμανία, Γαλλία, Βρετανία, Ιταλία) αυξήθηκε κατά 56% από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '70 μέχρι το 1980 και κατά άλλο ένα 50% μέχρι το 1994.³⁰⁴ Εντούτοις, η περίοδος αυτή της μαζικής ανεργίας ήταν μεταβατική (τουλάχιστον στο Βορρά) και σηματοδοτούσε τη μετάβαση της οικονομίας αγοράς από τις συνθήκες σχεδόν πλήρους απασχόλησης στην περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης (1945-75), σε μια περίοδο, που ήδη ανέτειλε, χαμηλόμισθης, περιστασιακής ή μερικής απασχόλησης και συγκεκαλυμμένης ανεργίας. Η εξέλιξη αυτή είναι αποτέλε-

303. W. Hutton, *The State We're In*, ό.π., σ.103.

304. Από ένα μέσο όρο 3,4% ανεργίας το 1973 σε 5,3% το 1980 και 8% το 1994, P. Armstrong *et al.*, ό.π. Πίν. 14.1 και OECD, *Economic Outlook*, αρ. 57, 1995.

σμα τόσο της απελευθέρωσης της αγοράς εργασίας όσο και μιας συστηματικής προσπάθειας των πολιτικών ελίτ να μειώσουν την ανοικτή ανεργία, που έχει σημαντικό πολιτικό κόστος και οδηγεί στην πλήρη αναξιοπιστία της οικονομίας της αγοράς.

Η νεοφιλελεύθερη μυθολογία, που εναγκαλίζονται και οι σοσιαφιλελεύθεροι, υποστηρίζει ότι η απελευθέρωση της αγοράς εργασίας οδηγεί σε χαμηλά ποσοστά ανεργίας. Για παράδειγμα, το κύριο έντυπο όργανο του σοσιαλφιλελευθερισμού στη χώρα μας έθετε πριν μερικά χρόνια το ερώτημα: «είναι τυχαίο και συμπτωματικό άραγε ότι από τις 24 χώρες του ΟΟΣΑ το πιο χαμηλό ποσοστό ανεργίας το έχουν τρεις, οι ΗΠΑ, η Βρετανία και η Ολλανδία που έχουν κοινό παρονομαστή την απελευθερωμένη αγορά εργασίας;».³⁰⁵ Και πράγματι, η ανεργία μειώθηκε στις χώρες αυτές. Εκείνο όμως που αποσιωπούν οι σοσιαλφιλελεύθεροι είναι τι είδους εργασία δημιουργήσαν οι απελευθερωμένες αγορές εργασίας. Σειρά από σχετικές μελέτες δίνουν την απάντηση: οι περισσότερες από τις δουλειές που δημιουργήθηκαν αφορούσαν χαμηλόμισθη απασχόληση (συνήθως περιστασιακή εργασία) η οποία αντικαθιστούσε τη σχετικά απασχόληση καλά αμειβόμενη πλήρη απασχόληση.

Έτσι, ενώ πριν μερικά μερικά χρόνια πανηγυριζόταν το γεγονός ότι στις ΗΠΑ η ανοικτή ανεργία ήταν περίπου η μισή από αυτή στην ΕΕ,³⁰⁶ σεμνά αποσιωπάτο το γεγονός ότι περίπου 30% της εργατικής δύναμης στις ΗΠΑ απασχολείται σήμερα σε περιστασιακή απασχόληση³⁰⁷ και ότι η μεγάλη πλειοψηφία των νέων θέσεων εργασίας πληρώνονται πολύ λιγότερο από τις παλιές. Μια σχετική έρευνα των *New York Times*,³⁰⁸ με βάση τα επίσημα στοιχεία του αμερικάνικου Υπ. Εργασίας, είναι αποκαλυπτική για τις σημερινές τάσεις. Μεταξύ 1979 και 1995 πάνω από 43 εκ. Αμερικανοί έχασαν δουλειές πλήρους απασχόλησης και μολονότι οι περισσότεροι από αυτούς βρήκαν νέα απασχόληση, μόνο το 35% βρήκαν δου-

305. Ν. Νικολάου, *Το Βήμα*, 6/4/97.

306. 5,6% στις ΗΠΑ έναντι 10,7% στην ΕΕ το 1995, OECD, *Economic Outlook*, αρ. 58, 1995.

307. Η. Henderson, *Resurgence*, Μάι.-Ιούν. 1993.

308. L. Uchitelle and N R. Kleinfeld, *International Herald Tribune*, 6/3/96.

λειά με τον ίδιο ή ανώτερο μισθό. Αντίθετα, 25 χρόνια πριν, η συντριπτική πλειοψηφία αυτών που έχαναν τη δουλειά τους έβρισκαν νέα απασχόληση, με περίπου ίδια αμοιβή.

Το αποτέλεσμα είναι ότι σήμερα στις ΗΠΑ υπάρχει μεγαλύτερη ανασφάλεια σε σχέση με την εργασία από ό,τι τον καιρό της μεγάλης οικονομικής κρίσης τη δεκαετία του 1930. Ένα άλλο αποτέλεσμα είναι η δραστική επιδείνωση της κατανομής εισοδήματος. Έτσι, ενώ το μέσο εισόδημα ενός αμερικάνικου νοικοκυριού αυξήθηκε 10% μεταξύ 1979 και 1994, το 97% από αυτή την αύξηση πήγε στα 20% των πλουσιότερων,³⁰⁹ ενώ τα δύο τρίτα των αμερικανών εργατών είδαν τους μισθούς τους να πέφτουν δραστικά, χάνοντας το 18% της αγοραστικής τους δύναμης μεταξύ 1973 και 1990.³¹⁰

Ανάλογες είναι οι τάσεις στην άλλη χώρα-«όαση» μέσα στην έρημο της ανεργίας: τη Βρετανία όπου το ποσοστό της επίσημης ανεργίας φθίνει συνεχώς τα τελευταία χρόνια και σήμερα είναι περίπου 1,6 εκ. (5,4%). Στην πραγματικότητα όμως, αν συνυπολογιστούν οι γυναίκες και οι εργαζόμενοι σε «αναγκαστική» μερική απασχόληση (διότι αδυνατούν να βρουν πλήρη απασχόληση), η πραγματική ανεργία ανέρχεται σε 4 εκ. δηλ. στο 13,7%.³¹¹ Η ευέλικτη αγορά εργασίας που εισήγαγε ο θατσερισμός και συνεχίζουν οι σοσιαφιλελεύθεροι του Blair σημαίνει ότι οι περισσότερες νέες δουλειές είναι σε χαμηλόμισθη μερική απασχόληση ή σε περιστασιακές και προσωρινές (με βραχύχρονα συμβόλαια) εργασίες. Ήδη άλλωστε από το 1993 τα δύο τρίτα των βρετανικών θέσεων εργασίας δεν ήταν σε «σταθερές» δουλειές με επιδόματα, διακοπές κ.λπ. (ενώ το 1975 το 56% ήταν σε θέσεις πλήρους απασχόλησης³¹²) και η κατάσταση χειροτερεύει από τότε. Στην περίοδο, για παράδειγμα, 1993-96 μόνο το 38% των νέων δουλειών αφορούσαν μόνιμη πλήρη απασχόληση.³¹³ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι Βρετανοί σήμερα εργάζο-

309. Ό.π.

310. L. Thurow, *Head to Head: The Coming Economic Battle Among Japan, Europe and America*, Breal, 1992.

311. Industrial Society/The Guardian, 13/10/2000.

312. W. Hutton, *The Guardian*, 3/4/95.

313. *The Guardian*, 19/3/97.

νται περισσότερο από όλους μέσα στην ΕΕ, με το 30% των ανδρών σε πλήρη απασχόληση να εργάζονται πάνω από 48 ώρες τη βδομάδα. Όπως τονίζει ο καθηγητής στο πανεπιστήμιο του Λάνκαστερ S. Fleetwood, «οι εργάτες σήμερα μπορούν ή να έχουν είτε μια ανασφαλή κακοπληρωμένη και γεμάτη στρες δουλειά, ή να μην έχουν καθόλου δουλειά».³¹⁴ Το επιθυμητό (για τους εργοδότες) αποτέλεσμα ήταν ότι, παρά τη σημαντική μείωση της ανεργίας, δεν αυξήθηκαν αντίστοιχα το κόστος εργασίας και ο πληθωρισμός, όπως συνέβαινε στο παρελθόν.³¹⁵

Τέλος, το «ολλανδικό θαύμα» αποδείχθηκε άλλος ένας αντικατοπτρισμός και η ακράδαντη πίστη των ολλανδών σοσιαφιλελεύθερων ότι θα μπορούσαν να παντρέψουν την κοινωνική δικαιοσύνη με την ανοικτή αγορά πρόσφατα εξατμίστηκε, με την απασχόληση να γίνεται ασταθής και όλοι να μιλούν για επικείμενο «στασιμοπληθωρισμό».³¹⁶

Οι τάσεις αυτές τείνουν σήμερα ν' αναπαραχθούν σε όλο το Βορρά, ιδιαίτερα μετά τη κατάρρευση του γερμανικού μοντέλου του «καπιταλισμού της κοινωνικής αγοράς». Ο άγριος ανταγωνισμός μεταξύ ΕΕ, NAFTA και Άπω Ανατολής δημιουργεί σήμερα συνθήκες όχι τόσο ανοικτής ανεργίας, αλλά χαμηλόμισθης απασχόλησης στο πλαίσιο ελαστικών αγορών εργασίας. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι στο τέλος της προηγούμενης δεκαετίας οι ΗΠΑ ήταν επικεφαλής στον κατάλογο ανταγωνιστικότητας, ενώ η Βρετανία ήταν ο ανερχόμενος αστέρας, τη στιγμή που η Γερμανία έπεφτε στη 14η θέση και η Γαλλία στη 20ή.³¹⁷ Άλλωστε, ο γενικός γραμματές του ΟΟΣΑ στη συνάντηση των υπ. Εργασίας των «7» στη Λίλη, ήδη από το 1995 είχε προβλέψει ότι το αύριο θα είναι πλησιέστερο στο αγγλοσαξωνικό παρά στο ευρωπαϊκό μοντέλο, εφόσον οι αγγλοσαξωνικές χώρες, με τις πιο ελαστικές αγορές, είναι εκείνες που δημιουργούν τις περισσότερες θέσεις εργασίας.³¹⁸

314. *The Guardian*, 13/9/99.

315. R. Marris, *The Observer*, 23/5/99.

316. David Walker, «Goodbye Third Way», *The Guardian*, 3/9/01.

317. Institute of management development, 1997 Report/*The Guardian*, 27/3/97.

318. *Ελευθεροτυπία*, 2/4/96.

Πράγματι, οι εξελίξεις από τότε δικαίωσαν την πρόβλεψη αυτή. Έτσι, χάρη στις «ελαστικές αγορές εργασίας», το ποσοστό ανεργίας στους «7» μειώθηκε σήμερα περίπου στο 7% (από 8% το 1994). Μόνο στα τελευταία 4 χρόνια, η ανεργία στην ΕΕ μειώθηκε περίπου κατά 22,5% (από 10,7% στις αρχές του 1997 σε 8, 4% σήμερα). Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι το 80% των νέων προσλήψεων κατά την τελευταία πενταετία αφορά δουλειές προσωρινής ή μερικής απασχόλησης όπου σήμερα απασχολούνται το 27% των μισθωτών των χωρών της ΕΕ!

Στη Γαλλία, για παράδειγμα, η οποία υποτίθεται αποτελούσε ένα οχυρό κατά του αγγλοσαξονικού μοντέλου, οι θέσεις εργασίας που δημιούργησε το νέο εργασιακό μοντέλο του Jospin -στο οποίο βασικά στηρίχτηκαν και οι δικοί μας σοσιαλφιλελεύθεροι- που συνδύασε την «ελαστική» εργασία με το 35ωρο (μοντέλο για το οποίο πανηγύριζαν, ως δήθεν απάντηση στο νεοφιλελευθερισμό, οι δικές μας «προοδευτικές» δυνάμεις «της Αριστεράς και της Οικολογίας»³¹⁹) αφορούν στη συντριπτική τους πλειοψηφία θέσεις χαμηλόμισθης μερικής ή βραχυχρόνιας απασχόλησης, με ταυτόχρονη μείωση των εργοδοτικών εισφορών και περιορισμούς στα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα των εργαζομένων³²⁰. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι το ποσοστό των εργαζομένων που αμείβονται με τον κατώτατο μισθό έχει διπλασιαστεί κατά την τελευταία δεκαετία (από 7,8% σε 15,6%).

Έτσι, ο άκρατος ανταγωνισμός που συνεπάγεται η παγκοσμιοποίηση και η συνακόλουθη ελαστικοποίηση της εργασίας σημαίνει για την πλειοψηφία πολύ περισσότερη χαμηλόμισθη δουλειά (υπερωρίες, πολυθεσία κ.λπ.) και στρες. Σύμφωνα με σχετική μελέτη, τα τελευταία 20 χρόνια, παρά τη μείωση των ωρών εργασίας, μειώνεται συγχρόνως και ο χρόνος ανάπαυσης: στις ΗΠΑ κατά 140 ώρες το χρόνο και στη Βρετανία κατά 7 ώρες την εβδομάδα³²¹. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι η τελευταία Έκθεση (2000) του ILO (ΟΗΕ) βρήκε ότι το στρες έχει φτάσει σε επίπεδα ρε-

319. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Ελευθεροτυπία*, 19/10/97.

320. Βλ. την ομιλία του γάλλου εκπροσώπου στη Διεθνή Διάσκεψη Συνδικάτων, που οργάνωσε το ΕΚ Αθήνας, *Καθημερινή*, 25/2/2000.

321. J. Vidal, *The Guardian*, 28/8/2000.

κόρ στις αναπτυγμένες οικονομίες της αγοράς, εξαιτίας της ελαστικότητας της αγοράς εργασίας, η οποία, με την ευκολία των απολύσεων και τα βραχυχρόνια συμβόλαια που έχει εισαγάγει, ενίσχυσε δραστικά τις απαιτήσεις των εργοδοτών για μεγαλύτερη παραγωγικότητα, αλλά και την ανασφάλεια των εργαζόμενων.

Στην Ελλάδα, η σοσιαφιλελεύθερη κυβέρνηση, μετά τη νίκη της στις τελευταίες εκλογές και με την παθητική «για την τιμή των όπλων» αντίσταση των γραφειοκρατικών συνδικάτων, προχωρά ακάθεκτη στην «ελαστικοποίηση» της αγοράς εργασίας, έχοντας μάλιστα το θράσος να ισχυρίζεται (με τη συμπαράσταση των «εκσυγχρονιστών» σε όλα τα κόμματα) ότι στοχεύει στη μείωση της ανεργίας! Στην πραγματικότητα ο στόχος της Κεντροαριστεράς εδώ και στο εξωτερικό είναι η συγκάλυψη της ανεργίας, όπως άλλωστε κάνει φανερό η διεθνής εμπειρία.

Η ανεργία διπλασιάστηκε στη χώρα μας από το 1984 μέχρι το 1997 (από 3,6% σε 7%) και από τότε, χάρη στις προσπάθειες του «νέου» σοσιαφιλελεύθερου ΠΑΣΟΚ, αυξήθηκε ακόμη 60%, ξεπερνώντας σήμερα το 11%, ενώ σχεδόν ένας στους τρεις νέους κάτω των 25 ετών είναι άνεργος! Και αυτό, παρά το γεγονός ότι τι εργατικό κόστος μειωνόταν δραστικά όλη την προηγούμενη δεκαετία,³²² ενώ τα κέρδη στις μεγάλες επιχειρήσεις πολλαπλασιάζονταν. Η αιτία δεν είναι βέβαια οι μετανάστες από τα κράτη του τ. «υπαρκτού», όπως άμεσα ή έμμεσα διακηρύσσουν οι ελίτ καλλιεργώντας την ξενοφοβία και το ρατσισμό. Οι μετανάστες καταλαμβάνουν ανειδίκευτες θέσεις εργασίας και βασικά ανταγωνίζονται τους δικούς μας απόφοιτους του δημοτικού, όπου όμως η ανεργία μειώνεται, ενώ, αντίθετα, φουντώνει στους απόφοιτους της δευτεροβάθμιας και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.³²³ Δηλαδή, οι μετανάστες ουσιαστικά παίζουν το ρόλο της φτηνής αύξησης της παραγωγής (και της παραγωγικότητας) και της παράλληλης σωτήριας για τους εργοδότες συμπίεσης των μισθών.

Η αιτία της ελληνικής ανεργίας είναι η χρόνια έλλειψη παραγωγικών επενδύσεων και το παράλληλο στέρεμα των παραδοσιακών πηγών συ-

322. OECD *Economic Survey, Greece* 1998, Πίν. 3.

323. Βλ. σχετική έρευνα του ΕΚΚΕ, *Ελευθεροτυπία*, 19/3/2000.

γκάλυψης της ανεργίας, δηλαδή της μετανάστευσης και της επέκτασης του δημόσιου τομέα. Έτσι, οι σοσιαλφιλελεύθεροι, στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς, το οποίο παίρνουν ως δεδομένο, δεν έχουν παρά να ακολουθήσουν το παράδειγμα των ευρωπαϊών συνάδελφων τους, δηλαδή να συγκαλύψουν την ανεργία με την επέκταση της μερικής απασχόλησης (που στην Ελλάδα είναι ιδιαίτερα χαμηλή αφού φτάνει μόνο το 6%, έναντι 17% στην ΕΕ)³²⁴ και γενικότερα των μορφών «ελαστικής» απασχόλησης. Η αναμενόμενη συνέπεια είναι ότι στα προσεχή χρόνια, με τη βοήθεια και του πρόσκαιρου «μπουμ» από την Ολυμπιάδα και τα έργα υποδομής που χρηματοδοτεί η ΕΕ, θα υπάρξει κάποια παροδική μείωση της ανεργίας, αλλά και θα φουντώσει παραπέρα η φτώχεια (στην οποία ήδη είναι καταδικασμένο το 20% του λαού) και η ανισότητα, ενώ θα εντατικοποιηθεί ακόμη περισσότερο η εργασία και η ανασφάλεια.

Πριν αφήσουμε όμως το θέμα της απασχόλησης στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε την επίδραση της νεοφιλελεύθερης μυθολογίας πάνω στη «ρεαλιστική» οικολογική σκέψη. Ένας μύθος για παράδειγμα που καλλιεργείται από τους «ρεαλιστές» οικολόγους που υιοθετήθηκε και από ακτιβιστικές οργανώσεις όπως η Greenpeace³²⁵ είναι ότι δήθεν δεν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ απασχόλησης και περιβάλλοντος στην οικονομία της αγοράς. Ότι δηλαδή μια κατάλληλη φορολογική μεταρρύθμιση μπορεί να έχει ευεργετικά αποτελέσματα τόσο στην απασχόληση όσο και στο περιβάλλον και ότι επομένως ο ισχυρισμός της ριζοσπαστικής οικολογικής Αριστεράς, ότι η οικονομία της αγοράς θέτει καθημερινά διλήμματα μεταξύ απασχόλησης ή προστασίας του περιβάλλοντος, είναι αβάσιμος.

Φυσικά, τα επιχειρήματα των «ρεαλιστών» Πρασίνων μόνο στη θεωρία μπορούν να αντικρουστούν, γιατί στην πράξη οι εργαζόμενοι ξέρουν πολύ καλά ότι η επιβίωσή τους στην οικονομία της αγοράς δεν τους επιτρέπει την πολυτέλεια να έχουν οικολογικές ευαισθησίες, όντας υποχρε-

324. Έκθεση Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ 2000.

325. Δήμος Τσαντίλης, *Περιβάλλον και απασχόληση. Προς μια οικολογική φορολογική μεταρρύθμιση*, Greenpeace, 1996.

ωμένοι να δέχονται κάθε είδους απασχόληση που τους προσφέρουν αυτοί που ελέγχουν την οικονομική δραστηριότητα. Γι' αυτό και οι συχνές συγκρούσεις μεταξύ εργαζόμενων και οικολόγων στο εξωτερικό αλλά τελευταία και στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα όχι μόνο οι εργαζόμενοι αλλά και οι πιο «φωτισμένες» κυβερνήσεις γνωρίζουν πολύ καλά τη σύγκρουση απασχόλησης και περιβάλλοντος και την εκμεταλλεύονται ανάλογα. Η βρετανική κυβέρνηση άλλωστε συχνά ανέθετε στο παρελθόν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις να στρατολογήσουν άνεργους από την «υποτάξη», τους οποίους προσλάμβαναν ως ιδιωτικούς φρουρούς ασφαλείας, για να... δέρνουν τους οικολόγους ακτιβιστές που διαμαρτύρονταν εναντίον της κατασκευής αυτοκινητόδρομων κ.λπ. που θα επέφεραν σημαντική καταστροφή στο περιβάλλον.³²⁶ Έτσι, με ένα σμπάρο η συντηρητική κυβέρνηση πετύχαινε δυο τρυγόνια: να αποκρύψει την κρατική καταστολή που απαιτεί η λειτουργία της οικονομίας της ανάπτυξης και να φέρει σε σύγκρουση τους οικολόγους ακτιβιστές με τα θύματα της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς.

Ας δούμε όμως συγκεκριμένα το επιχείρημα των «ρεαλιστών» Πρασίνων, το οποίο ουσιαστικά βασίζεται στη νεοφιλελεύθερη ανάλυση ότι η βασική αιτία τόσο για τη σημερινή ανεργία όσο και για την περιβαλλοντική καταστροφή είναι το γεγονός ότι οι αγορές δεν είναι πραγματικά ελεύθερες αλλά διαστρεβλώνονται από διάφορες μονοπωλιακές δομές.³²⁷ Το αποτέλεσμα είναι ότι οι (σχετικές) τιμές γης, εργασίας και κεφαλαίου δεν αντανακλούν το πραγματικό τους οικονομικό, κοινωνικό αλλά και περιβαλλοντικό κόστος. Έτσι η τιμή των φυσικών πόρων και του περιβάλλοντος γενικότερα, είναι σχετικά χαμηλή (τα «κοινά αγαθά» ούτε καν κοστολογούνται) και δεν αντανακλά το κόστος της εκμετάλλευσής του. Σε αυτό συμβάλλει το γεγονός ότι η ενέργεια υποφορολογείται ενώ η κατανάλωση φυσικών πόρων δεν φορολογείται καθόλου. Αντίστροφα, το κόστος εργασίας είναι υψηλό, λόγω της ύπαρξης «μονοπωλιακών δομών» (πράγμα που αποτελεί ευφημισμό για τη δύναμη της οργανωμένης

326. J. Vidal, *The Guardian*, 25/1/96.

327. Βλ., για παράδειγμα, James Robertson, «Θεσμική αναδόμηση και μεταβατική στρατηγική», *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 2, Οκτ. 96, σελ. 27.

εργασίας η οποία έχει επιβάλει στους εργοδότες να πληρώνουν τμήμα της κοινωνικής ασφάλισης των εργαζομένων καθώς και προοδευτική φορολογία πάνω στα κέρδη και εισοδήματά τους). Το αποτέλεσμα της διαστρέβλωσης αυτής των τιμών είναι, κατά την άποψη αυτήν, η άγρια εκμετάλλευση του περιβάλλοντος και η ανεργία. Και η λύση; Μα είναι απλή, υποστήριζε ο τότε διευθυντής του ελληνικού τμήματος της Greenpeace και νυν υφυπουργός περιβάλλοντος(!). Δεν έχουμε παρά να υιοθετήσουμε μια φορολογική μεταρρύθμιση η οποία θα οδηγήσει στην αντιστροφή της υπερφορολόγησης εργασίας και υποφορολόγησης των φυσικών πόρων που «θα έκανε φθηνότερη την απασχόληση και πιο πολύτιμους τους φυσικούς πόρους με αποτέλεσμα την αύξηση των θέσεων εργασίας και την προστασία του περιβάλλοντος».³²⁸

Η πρόταση αυτή δεν είναι βέβαια νέα, αφού ήδη έχει υιοθετηθεί από όλους τους διεθνείς οργανισμούς που διακρίνονται για... τη ριζοσπαστικότητα των προτάσεών τους: από τον ΟΟΣΑ, μέχρι τη Διεθνή Τράπεζα και τη Λευκή Βίβλο της Κομισιόν. Και όχι ασκόπως. Κάθε πρόταση για τη μείωση του κόστους εργασίας είναι απόλυτα συμβατή με τον αγώνα των οικονομικών μπλοκ για τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς τους στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Παράλληλα, οι περιβαλλοντικές οργανώσεις ενθαρρύνονται στην προβολή παρόμοιων προτάσεων από «μερικές διορατικές επιχειρήσεις που βρίσκουν ότι ο καλύτερος "κυματοθραύστης" εναντίον ενός ριζοσπαστικού πράσινου κινήματος που θα έθετε θέμα κοινωνικοοικονομικού συστήματος είναι η δημιουργία και προαγωγή ενός εναλλακτικού μοντέλου "περιβαλλοντισμού της ελεύθερης αγοράς"».³²⁹

Έτσι, οι «ρεαλιστές» οικολόγοι και ακτιβιστές υιοθετούν τις προτάσεις για δραστική μείωση, αν όχι κατάργηση των φόρων, πάνω στην εργασία (δηλ. τις εργοδοτικές εισφορές ασφάλισης, τον προοδευτικό φόρο στα εισοδήματα και κέρδη κ.λπ.) και υποστηρίζουν την αντικατάσταση των σημερινών φόρων και επιδομάτων με συστήματα που φορολο-

328. Βλ. συνέντευξη του Η. Ευθυμιοπούλου στην *Ελευθεροτυπία* 21/6/96.

329. S. Diamond, «Free market environmentalism» *Z magazine*, Δεκ. 1991, σελ. 54.

γούν την ενέργεια και τη νομή της γης.³³⁰ Εκείνο βέβαια που παραλείπουν ν' αναφέρουν οι φωστήρες του πράσινου «ρεαλισμού» είναι ότι, ακόμη και εάν, στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, το «πρασίνισμα» του συστήματος φόρων και κοινωνικών επιδομάτων ήταν δυνατό (πράγμα που εγγίζει τα όρια της... επιστημονικής φαντασίας) συστήματα σαν τα προτεινόμενα οδηγούν σίγουρα σε μεγαλύτερη ανισότητα. Καμιά μελέτη δεν έχει δείξει με ποιο τρόπο η κατάργηση της φορολόγησης των εργοδοτικών εισφορών στην ασφάλιση, και της φορολόγησης των εισοδημάτων και των κερδών (που σημαίνει την κατάργηση της προοδευτικότητας του συστήματος), σε συνδυασμό με την παράλληλη εισαγωγή έμμεσων φόρων πάνω στην κατανάλωση ενέργειας, θα αντισταθμίζονταν με κοινωνικές παροχές, eco-bonuses κ.λπ., κατά τρόπο που να μη χειροτερεύει η σημερινή παγκόσμια ανισότητα που ήδη έχει φθάσει ύψη ρεκόρ. Είναι επομένως φανερό ότι φορολογικές μεταρρυθμίσεις σαν τις προτεινόμενες δεν πρόκειται να προστατεύσουν την εργασία αλλά αντίθετα στοχεύουν στην επέκταση της απασχόλησης μέσω της παραπέρα συμπίεσης του άμεσου και έμμεσου εργατικού κόστους, που είναι βέβαια και ο στόχος της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης. Μήπως όμως παρόμοιες φορολογικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να προστατεύσουν το περιβάλλον και να άρουν συγχρόνως την «τεχνητή» σύγκρουση με την απασχόληση; Όμως η θεμελιακή σύγκρουση μεταξύ απασχόλησης και περιβάλλοντος δημιουργείται από την επίδραση των περιβαλλοντικών περιορισμών στην ανταγωνιστικότητα. Το Γραφείο Τεχνολογικών Εκτιμήσεων των ΗΠΑ προειδοποιεί σχετικά ότι με δεδομένο το σημερινό πιο έντονο διεθνή ανταγωνισμό «οι αυστηρότερες περιβαλλοντικές ρυθμίσεις αφήνουν ανοιχτό το ενδεχόμενο οι περιβαλλοντικές μεταρρυθμίσεις να γίνουν μεγαλύτερο ανταγωνιστικό μειονέκτημα στο μέλλον».³³¹ Γι' αυτό άλλωστε και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ήδη έχει προτείνει να απαλλαχθούν οι ενεργοβόρες βιομηχανίες από τον πολυσυζητημένο (μέτριο) φόρο πάνω στην ενέργεια. Όπως μάλιστα τονίζεται σε

330. Βλ. J. Robertson, *Beyond the Dependency Culture*, London: Adamantine Press, 1998, σελ. 183-190.

331. Office of Technology Assessment, *Trade and Environment*, 1992, σελ. 8.

σχετική έρευνα³³², ο λόγος για τον οποίο τα διάφορα οικονομετρικά μοντέλα που χρησιμοποιούν οι «ρεαλιστές» Πράσινοι δεν φανερώνουν μια πολύ ισχυρότερη αρνητική στατιστική συσχέτιση μεταξύ περιβαλλοντικών περιορισμών και ανταγωνιστικότητας είναι ότι, κάτω από την απειλή των πολυεθνικών ότι θα μετακομίσουν σε... πιο ανεκτικά περιβάλλοντα, καμιά κυβέρνηση δεν τολμά ούτε καν να σχεδιάσει αυστηρούς περιβαλλοντικούς περιορισμούς.

Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υποστηρίξει τη θέση ότι μολονότι ο ακτιβισμός των περιβαλλοντικών οργανώσεων βοηθά στην ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης σε σχέση με επιμέρους προβλήματα, συγχρόνως, δημιουργεί έναν εφησυχασμό ότι η συνεχής χειροτέρευση της οικολογικής χρήσης θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί με μπαλωματικές λύσεις μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς. Δηλαδή, χωρίς τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού κινήματος που θα ανέπτυξε μεν παρόμοιες αμυντικές δραστηριότητες κατά της καταστροφής του περιβάλλοντος, οι οποίες όμως θα ήταν αυστηρά εντεταγμένες σε ένα περιεκτικό πολιτικό πρόγραμμα ριζοσπαστικής κοινωνικής αλλαγής. Αντίθετα, με την προώθηση του περιβαλλοντισμού της ελεύθερης αγοράς στον οποίο επιδίδονται οι ακτιβιστικές οργανώσεις, δικαιώνουν ένα σημαντικό ριζοσπάστη οικολόγο που έγραψε πρόσφατα ότι «με το να γίνει κανείς μέλος παρόμοιων οργανώσεων μπορεί στην πραγματικότητα να εμποδίζει τη μετάβαση σε μια βιώσιμη κοινωνία, εφόσον οι περισσότερες από αυτές ενισχύουν την εντύπωση ότι αυτό που χρειαζόμαστε και μόνο είναι περισσότερη οικονομική βοήθεια, δένδροφύτευση, ανακύκλωση κ.λπ., χωρίς καμιά ανάγκη για θεμελιακή αλλαγή του τρόπου ζωής ή του κοινωνικοοικονομικού συστήματος».³³³

332. Βλ. P. Ekins, «Το μέλλον του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου», *Δημοκρατία και Φύση*, αρ. 2, σελ. 87-88.

333. T. Trainer, *The Conserver Society*, Zed books, 1995, σελ. 212-13.

Το δουλεμπόριο της παγκοσμιοποίησης

Ένα νέο φαινόμενο που συνδέεται με τη διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς αφορά την ανάπτυξη του νέου δουλεμπορίου από το Νότο στο Βορρά που κάθε χρόνο προκαλεί εκατοντάδες θύματα. Το νέο αυτό δουλεμπόριο, όσον αφορά την Ευρώπη, συνίσταται στη μεταφορά λαθρομεταναστών από χώρες του Τρίτου Κόσμου και του τ. «υπαρκτού» σοσιαλισμού στις πλούσιες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με κύρια διαμετακομιστικά κέντρα στην πορεία προς το «φρούριο Ευρώπη» τις μεσογειακές χώρες-μέλη της ΕΕ και ιδιαίτερα την Ελλάδα, όπως βεβαιώνει το International Maritime Bureau του Λονδίνου. Μια βασική διαφορά του νέου σε σχέση με το κλασικό δουλεμπόριο είναι ότι οι σύγχρονοι δούλοι πληρώνουν οι ίδιοι τα έξοδα μεταφοράς τους που ανέρχονται και μέχρι 10 χιλ. δολ. το «κεφάλι». Το νέο δουλεμπόριο έχει τζίρο πολλών δις δολ. και αποτελεί τη νέα ανθούσα δραστηριότητα στην οποία επιδίδονται η μαφία και οι έμποροι όπλων και ναρκωτικών. Οι νέοι δουλέμποροι προσελκύονται στη δραστηριότητα αυτή όχι μόνο από τα υψηλά κέρδη αλλά και από το γεγονός ότι είναι πολύ πιο ακίνδυνη από το λαθρεμπόριο όπλων και ναρκωτικών. Η έκταση που έχει πάρει το νέο δουλεμπόριο τελευταία γίνεται φανερό από το γεγονός ότι σύμφωνα με τη Διεθνή Οργάνωση Μετανάστευσης που εδρεύει στη Γενεύη, μισό με ένα εκατομμύριο παράνομοι μετανάστες μεταφέρονται κάθε χρόνο στην Ευρώπη. Γι' αυτό άλλωστε το θέμα της παράνομης μετανάστευσης αποτελεί το υπ' αριθμό ένα πρόβλημα με το οποίο ασχολείται σήμερα η Ευροποι - η υπό γένεση ευρωπαϊκή FBI. Όσον αφορά τα κίνητρα των λαθρομεταναστών δεν αποτελούν απλώς, όπως ισχυρίζονται οι νεοφιλελεύθεροι και σοσιαλφιλελεύθεροι - σε μια φανερή απόπειρα απόκρυψης των πραγματικών αιτιών της λαθρομετανάστευσης- «επιλογή» των ίδιων των μεταναστών με στόχο τη βελτίωση της ζωής τους. Όπως παραδέχεται ακόμη και το Διεθνές Συμβούλιο Εκκλησιών, στην πραγματικότητα, «δεν υπάρχει επιλογή: ή ολόκληρη η οικογένεια πρέπει να φύγει ή ένας από τους δύο γονιούς, ώστε να μπορεί να στείλει πίσω μια επιταγή που θα εξασφαλίζει ένα τουλάχιστον γεύμα την ημέρα».³³⁴

334. *The Observer*, 12/1/97.

Οι λόγοι που οδηγούν τους λαθρομετανάστες στην κατάσταση της «μη επιλογής» αναφέρονται άμεσα στις νέες οικονομικές δομές που εγκαθιδρύει η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, οι οποίες θεμελιώνονται, όπως είδαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, στην «αγοραιοποίηση» της οικονομίας, δηλαδή την απελευθέρωση και απορύθμιση των αγορών. Αναφέρονται δηλαδή:

- στην άρση των προστατευτικών δασμών που επιβάλλει η νέα GATT, η οποία οδηγεί στην εισαγωγή αγροτικών προϊόντων σε τιμές χαμηλότερες από αυτές που εισπράττουν οι ντόπιοι παραγωγοί. Το αποτέλεσμα είναι το ξερίζωμα των αγροτών από τη γη τους και η συρροή τους στα αστικά κέντρα-τερατουπόλεις, που αναπτύσσονται σε όλο τον κόσμο, είτε η απόπειρα διαφυγής τους προς τη Δύση που φαντάζει για αυτούς σαν παράδεισος μέσα από τα δυτικά τηλεοπτικά σήριαλ. Ενδεικτικά, το ποσοστό απασχολούμενων με τη γεωργία στις χαμηλού και μέσου εισοδήματος χώρες της περιφέρειας μειώθηκε κατά περίπου 6 ποσοστιαίες μονάδες μέσα σε μια δεκαετία (1980-1990).³³⁵
- στο δραστικό περιορισμό του κρατικού τομέα, είτε με τις μαζικές ιδιωτικοποιήσεις κρατικών επιχειρήσεων είτε με το σταμάτημα προσλήψεων -αν όχι τις απολύσεις- από το δημόσιο τομέα και τη συνακόλουθη μείωση της συνολικής απασχόλησης. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι 1,6 δις άνθρωποι σε 100 χώρες έχουν σήμερα χαμηλότερα βιοτικά επίπεδα από ό,τι 15 χρόνια πριν, ενώ ακόμη και στις χώρες όπου σημειώνεται «ανάπτυξη», συνήθως, η ανάπτυξη αυτή δεν συνοδεύεται από αύξηση της συνολικής απασχόλησης³³⁶. Το αποτέλεσμα σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας, είναι το ένα τρίτο σχεδόν του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού να είναι άνεργο ή να έχει απασχόληση που δεν του εξασφαλίζει τα κατώτερα όρια διαβίωσης.

335. *World Development Report 1997*, Πίν. 4.

336. UN, *Human Development Report 1996*.

- στην έκρηξη της ανισότητας που επιφέρει η ουσιαστική άρση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές, τόσο όσον αφορά την κατανομή εισοδήματος στο εσωτερικό κάθε χώρας, αλλά και όσον αφορά την παγκόσμια κατανομή εισοδήματος η οποία σήμερα καθορίζεται σχεδόν αποκλειστικά από τις δυνάμεις της αγοράς. Ουδεμία έκπληξη επομένως προκαλεί το γεγονός ότι ενώ το 1960 τα άτομα στην κορυφή της παγκόσμιας κοινωνικής πυραμίδας ήταν 30 φορές πλουσιότερα από το 20% των φτωχότερων στη βάση, στο τέλος της δεκαετίας του 1990 είχαν γίνει 74 φορές πλουσιότερα.³³⁷

Όσον αφορά τέλος τη στάση των κυρίαρχων ελίτ σε σχέση με το θέμα της λαθρομετανάστευσης, φαίνεται ότι προσδιορίζεται βασικά από «ποσοτικά» κριτήρια. Με άλλα λόγια, η οικονομική ελίτ δεν είναι κατ' αρχήν εναντίον της λαθρομετανάστευσης και αντιτίθεται σε αυτή μόνο όταν παίρνει χαρακτήρα μαζικό και ανεξέλεγκτο. Στο βαθμό δηλαδή που η λαθρομετανάστευση είναι βασικά ελεγχόμενη γίνεται ανεκτή, εφόσον επιτελεί σημαντική οικονομική αλλά και ιδεολογική λειτουργία. Έτσι στο οικονομικό επίπεδο, δεδομένου ότι οι παράνομοι μετανάστες στερούνται εξ ορισμού οποιουδήποτε κοινωνικού και οικονομικού δικαιώματος, αποτελούν αντικείμενο άγριας εκμετάλλευσης σε δουλειές και μεροκάματα που δύσκολα θα προσέλκυαν τους ντόπιους. Οι λαθρομετανάστες επομένως συνιστούν εύκολο μέσο άσκησης πίεσης πάνω στους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας των υπόλοιπων εργαζομένων και εγκαθιδρύουν μια υποδομή που κάνει εύκολη την «ελαστικοποίηση» της αγοράς εργασίας. Ακόμη, στο ιδεολογικό επίπεδο, οι λαθρομετανάστες ενισχύουν το «άλλοθι» των ελίτ ότι η βασική αιτία της ανεργίας είναι η μετανάστευση (νόμιμη και παράνομη) και όχι το ίδιο το κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Από την άλλη μεριά, η ίδια η αθλιότητα της ύπαρξής τους, που αναπόφευκτα οδηγεί μερικούς από αυτούς σε παράνομες δραστηριότητες, αποτελεί το βασικό προσάναμμα για την εξάπλωση του ρατσισμού και την άνθηση των νεοφασιστικών οργανώσεων.

337. UN, *Human Development Report 1999*.

Η κρίση της γεωργίας, η τροφική κρίση και η παγκοσμιοποίηση

Ένας τομέας στον οποίο είναι ιδιαίτερα φανερές οι συνέπειες της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς είναι ο αγροτικός και η συναφής αλυσίδα διατροφής όπου τα τελευταία χρόνια οι κρίσεις διαδέχονται η μια την άλλη. Έτσι, μετά τις «τρελές αγελάδες», τις διοξίνες στα κοτόπουλα, τα αντιβιοτικά στους χοίρους και τα κοτόπουλα, πρόσφατα προστέθηκε και ο αφθώδης πυρετός για να καταστρέψει ό,τι είχε απομείνει από την εμπιστοσύνη του καταναλωτή σε σχέση με αυτά που τον τρέφει η αγροτική «βιομηχανία». Και αναφέρομαι εσκεμμένα σε «βιομηχανία» διότι οι απώτερες αιτίες των αλληπάλληλων τροφικών κρίσεων αλλά και της γενικότερης κρίσης της γεωργίας είναι η εκβιομηχάνισή της στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, καθώς και η παγκοσμιοποίηση της τελευταίας ως συνέπεια της δυναμικής της.

Η αγροτική εκβιομηχάνιση στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς σημαίνει μια τεράστια συγκέντρωση σε όλα τα στάδια (παραγωγή, διανομή, κατανάλωση). Μια συγκέντρωση που καταλήγει αναπόφευκτα στον έλεγχο της τροφικής αλυσίδας από μια οικονομική ελίτ, δηλαδή τις πολυεθνικές που ελέγχουν την παγκόσμια παραγωγή τροφίμων, χημικών και μηχανημάτων, τα σουπερμάρκετ που ελέγχουν τη διανομή κ.λπ.. Η συγκέντρωση αυτή ήταν το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της γενικότερης συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης που επιφέρει η δυναμική της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης πληθυσμιακής συγκέντρωσης στα αστικά κέντρα. Ως συνέπεια της συγκέντρωσης αυτής, που δεν αφορά μόνο τα εισοδήματα που είδαμε παραπάνω αλλά και τον πληθυσμό, ενώ ο αστικός πληθυσμός πριν 25 χρόνια ήταν μόλις 38% του παγκόσμιου πληθυσμού σήμερα φθάνει το 46% και μέχρι το 2015 υπολογίζεται να ξεπεράσει το 54%.³³⁸ Τέλος, η συγκέντρωση αυτή συνοδεύθηκε, αλλά και διευκολύνθηκε, από την παράλληλη παγκοσμιοποίηση της οικονομίας της αγοράς που στον αγροτικό τομέα σήμαινε τριπλασιασμό του παγκόσμιου εμπορίου σε τρόφιμα μεταξύ 1965 και 1998.³³⁹

338. UN, *Human Development Report 1999*.

339. G. Monbiot, *The Guardian*, 1/3/01.

Η εκβιομηχάνιση αυτή σήμαινε ακόμη τη σημαντική αύξηση της παραγωγής, εφόσον είχε ως συνέπεια την αύξηση της παραγωγικότητας όσων απόμειναν στη γεωργία, αλλά και τη συνακόλουθη συμπίεση των τιμών των αγροτικών προϊόντων. Ο μέσος αγρότης στη Βρετανία, για παράδειγμα, παράγει σήμερα τρεις φορές περισσότερα τρόφιμα από ό,τι πριν 25 χρόνια. Σύμφωνα μάλιστα με τους απολογητές της οικονομίας της αγοράς, ήταν ακριβώς η αγροτική εκβιομηχάνιση που έκανε δυνατό τον επισιτισμό του συνεχώς διογκούμενου παγκόσμιου πληθυσμού. Η τιμή όμως που πληρώνουμε γι' αυτού του είδους την εκβιομηχάνιση και αύξηση της παραγωγικότητας δεν είναι αυτή που πληρώνουμε στο σουπερμάρκετ. Για να δούμε την πραγματική τιμή που πληρώνουμε ως κοινωνία θα πρέπει να εξετάσουμε τις συνέπειες της εκβιομηχάνισης σε σχέση με τους ίδιους τους αγρότες, το περιβάλλον και την ίδια την υγεία μας.

Ας αρχίσουμε με τους αγρότες. Η συγκέντρωση και η παγκοσμιοποίηση έχουν ως συνέπεια ότι οι πολυεθνικές και οι μεγαλοαγρότες από τη μια μεριά και τα σουπερμάρκετ από την άλλη εκτοπίζουν τους μικρούς αγρότες, μέσω της συμπίεσης των τιμών που επιβάλλει ο παγκόσμιος ανταγωνισμός. Συγχρόνως η εξάρτηση του αγρότη από τις πολυεθνικές για την προμήθεια φυτοφαρμάκων, μηχανημάτων κ.λπ. δημιουργεί άλλο έναν παράγοντα εκτόπισης των μικροαγροτών. Για να επιβιώσει ο αγρότης πρέπει να ελαχιστοποιεί τα έξοδα παραγωγής. Στον αγώνα αυτόν, που είναι ιδιαίτερα έντονος όσο πιο απορρυθμισμένες είναι οι αγορές, οι κτηνοτρόφοι, για παράδειγμα, είναι αναγκασμένοι να καταφεύγουν σε μεθόδους (όσον αφορά τον τρόπο διαβίωσης και διατροφής των ζώων) που εύκολα καταλήγουν σε ασθένειες, οι οποίες με την παγκοσμιοποίηση μεταδίδονται αστραπιαία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την Κομισιόν της ΕΕ, τα τελευταία δύο χρόνια ήταν από τα χειρότερα που γνωρίζουμε όσον αφορά τον αφθώδη πυρετό, με πάνω από 60 χώρες (συμπεριλαμβανόμενων πολλών που δεν είχαν κρούσματα για πολλές γενιές) να παρουσιάζουν κρούσματα - μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Ως συνέπεια των τάσεων αυτών, το αγροτικό εισόδημα φθίνει με αποτέλεσμα την ερήμωση της υπαίθρου, που δεν είναι μόνο ελληνικό φαινόμενο. Το αγροτικό εισόδημα στη Βρετανία, για παράδειγμα, έχει πέσει στο μισό

του εισοδήματος του 1970³⁴⁰ ενώ η Κομισιόν προβλέπει ότι μέσα σε μια γενιά θα εξαφανιστεί η μισή γεωργία στον ευρωπαϊκό Βορρά.³⁴¹

Ας έλθουμε τώρα στις συνέπειες στο περιβάλλον, φυτικό και ζωικό. Η εντατική χρήση χημικών στην καλλιέργεια έχει αρνητικές συνέπειες όχι μόνο στην ποιότητα των τροφίμων (π.χ. άγευστα φρούτα και λαχανικά) αλλά και στο έδαφος. Είναι γνωστό, για παράδειγμα, ότι η εντατική καλλιέργεια και ιδιαίτερα τα λιπάσματα έχουν μολύνει τις υδατικές πηγές. Ακόμη, η μονοκαλλιέργεια, που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της εντατικής καλλιέργειας, είχε ως συνέπεια την εξαφάνιση από τον περασμένο αιώνα του 75% της παγκόσμιας αγροτικής ποικιλότητας³⁴². Όσον δε αφορά τις συνέπειες της εκβιομηχάνισης σε σχέση με τα ζώα, είναι γνωστές οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης/συνωστισμού των ζώων μέσα σε κλουβιά, όπου τα γεμίζουν με αντιβιοτικά, με μοναδικό στόχο την ταχεία ανάπτυξη για το σφαγείο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της στάσης αυτής αποτελεί η μαζική σφαγή των ζώων που γίνεται σήμερα στην Ευρώπη εξαιτίας του αφθώδους πυρετού. Όπως αποκαλύφθηκε, η σφαγή αυτή δεν επιβάλλεται καν από λόγους αντιμετώπισης της ασθένειας αλλά για καθαρά οικονομικούς λόγους. Ελάχιστα από τα προσβληθέντα ζώα θα έχαναν τη ζωή τους από αυτήν. Πολλά όμως θα γίνονταν λιγότερο παραγωγικά. Έτσι με βάση τα συμπεράσματα ερευνών «κόστους-ωφελειών» προκύπτει ότι είναι οικονομικότερη η σφαγή από τον εμβολιασμό και με κίνητρο να διατηρήσει η κάθε χώρα το στάτους της «απαλλαγμένης από αρρώστια» περιοχής -απαραίτητη προϋπόθεση για τη συμμετοχή της στο διεθνές εμπόριο- έχουμε τη σημερινή μαζική σφαγή που στη Βρετανία πήρε πελώριες διαστάσεις.³⁴³

Τέλος, ας έλθουμε στις συνέπειες της αγροτικής εκβιομηχάνισης στην υγεία μας. Δεν είναι βέβαια περίεργο ότι πολλά από τα χημικά προϊόντα που χρησιμοποιούνται από τη μεγάλης κλίμακας μονοκαλλιέργεια καταλήγουν στα τρόφιμα και τα σώματά μας. Μια έρευνα της Αμερι-

340. D. Walker, *The Guardian*, 5/3/01.

341. M. Woollacott, *The Guardian*, 2/3/01.

342. S. Gorelick, *The Ecologist*, Φεβ. 2001.

343. A. Woods, *The Guardian*, 28/2/01.

κανικής Υπηρεσίας Περιβαλλοντικής Προστασίας, για παράδειγμα, βρήκε ότι το 80% των ενήλικων και το 90% των παιδιών έχουν μετρήσιμες ποσότητες εντομοκτόνων στα ούρα τους.³⁴⁴ Οι καρκίνοι γενικά έχουν αυξηθεί κατά 50% κατά το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα (με βάση στοιχεία κατά ηλικίες) και, σύμφωνα με τον καθηγητή περιβαλλοντικής ιατρικής S. Epstein του Παν. Ιλλινόις, η αιτία είναι ότι η παγκόσμια παραγωγή συνθετικών οργανικών χημικών έχει αυξηθεί κατά 600 φορές σε σχέση με το 1940!³⁴⁵

Ούτε βέβαια προκαλεί έκπληξη ότι στη Βρετανία οι τροφικές δηλητηριάσεις πενταπλασιάστηκαν σε λιγότερο από 20 χρόνια. Ιδιαίτερα, μάλιστα, όταν πάρουμε υπόψη ότι η χρήση αντιβιοτικών στα ζώα, με στόχο την επιτάχυνση της ανάπτυξής τους και την αντιμετώπιση των ασθενειών που δημιουργούν οι συνθήκες διαβίωσής τους, δεκαπενταπλασιάστηκε σε 30 χρόνια και ότι σήμερα περισσότερα αντιβιοτικά χρησιμοποιούνται από τα ζώα παρά από τους ανθρώπους.³⁴⁶ Αναπόφευκτα, οι ασθένειες που έχουν σχέση με τη διατροφή σκοτώνουν περισσότερους ανθρώπους στη Δύση από οποιαδήποτε άλλη αιτία.³⁴⁷

Είναι επομένως φανερό ότι η βαθιά αυτή κρίση είναι «συστημική», αφορά δηλαδή το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και δεν είναι δυνατό να ξεπεραστεί με τη στροφή στην καλλιέργεια βιολογικών προϊόντων ή γενικότερα στην παραδοσιακή γεωργία, όπως προτείνουν ως πανάκεια οι οικολόγοι. Μια τέτοια επιστροφή απαιτεί ριζική αποκέντρωση στην παραγωγή και την κατανάλωση, δηλαδή την αντιστροφή της συγκέντρωσης που ιστορικά επέφερε η δυναμική της οικονομίας της αγοράς· πράγμα αδύνατο μέσα στο σύστημα αυτό. Γι' αυτό και η προσπάθεια των οικολόγων για την εξάπλωση της βιολογικής καλλιέργειας στο υπάρχον σύστημα απλώς οδηγεί σε ένα νέο κοινωνικό διχασμό, που είναι εν εξελίξει στη Δύση, όπου τα μεν προνομιούχα κοινωνικά στρώματα θα καταφεύγουν στα βιολογικά προϊόντα για να μειώσουν τις συνέπει-

344. S. Gorelick, ό.π.

345. G. Monbiot, *The Guardian*, 4/1/01.

346. A. Browne and P. Harris, *The Observer*, 25/2/01.

347. M. Fort, *The Observer*, 25/2/01.

ες στην υγεία τους, ενώ οι υπόλοιποι θα είναι αναγκασμένοι να καταναλώνουν τα «δεύτερα» της μαζικής αγροτικής «βιομηχανίας».

Η «αγοραιοποίηση» της Ρωσίας και της Κίνας

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό θα άξιζε να εξετάσουμε τις συνέπειες της παγκοσμιοποίησης σε σχέση με τα καθεστώτα του τ. «υπαρκτού» σοσιαλισμού, με κύριες αναφορές τη Ρωσία, καθώς και την περίπτωση της Κίνας η οποία, μολονότι στο πολιτικό επίπεδο χαρακτηρίζεται από παρόμοια δομή με αυτή των καθεστώτων του «υπαρκτού», στο οικονομικό επίπεδο έχει πολύ μικρή σχέση με τα καθεστώτα αυτά, ή ακόμη και με το προηγούμενο μαοϊκό καθεστώς. Η διαδικασία αγοραιοποίησης της Ρωσίας, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,³⁴⁸ δεν άρχισε με την κατάρρευση του σοβιετικού καθεστώτος. Στην πραγματικότητα, είχε ήδη αρχίσει τον περασμένο αιώνα, όταν διακόπηκε βίαια από την Επανάσταση του 1917 και την εισαγωγή του συγκεντρωτικού σχεδιασμού. Το γεγονός όμως ότι η σημερινή νέα φάση της διαδικασίας αυτής γίνεται σε συνθήκες διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς έχει καθοριστικές συνέπειες για το χαρακτήρα της, πέρα βέβαια από τις μη οικονομικές συνέπειες. Και αυτό, διότι ο σοσιαλδημοκρατικός κρατισμός, δηλαδή ο τύπος κρατισμού που επικρατούσε κατά τη διάρκεια της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης στη Δύση μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1970, ήταν πια αδύνατος για κάθε χώρα ενσωματωμένη στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς. Όμως, αυτόν ακριβώς τον τύπο της μικτής οικονομίας της αγοράς ονειρευόταν η ρωσική ιντελιγκέντσια, η οποία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανατροπή του προηγούμενου καθεστώτος. Έναν τύπο δηλαδή που δεν ήταν πια συμβατός με τις ανοικτές αγορές κεφαλαίου και εμπορευμάτων και τις απορρυθμισμένες αγορές εργασίας, στις οποίες θεμελιώνεται η σημερινή οικονομία της αγοράς.³⁴⁹ Ένας παρό-

348. Τ. Fotopoulos, «The catastrophe of marketization», ό.π.

349. Για περαιτέρω ανάπτυξη του θέματος, βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, ό.π., κεφ. 1.

μοιος κρατισμός θα απαιτούσε η Ρωσία να συνεχίσει την ουσιαστική αποκοπή της από την παγκόσμια αγορά, πράγμα που αντίκειται προς τα συμφέροντα τόσο της νέας ελίτ των μεταπρατών των ξένων προϊόντων και των ξένων και ντόπιων πλουτοκρατών που αγόρασαν για ένα κομμάτι ψωμί τις ιδιωτικοποιημένες δημόσιες επιχειρήσεις, όσο και των δυτικών ελίτ, που σε συνεργασία με τους πρώτους, έπαιξαν βασικό ρόλο στη διαμόρφωση του νέου καθεστώτος.

Έτσι, η ρωσική ιντελιγκέντσια (αλλά και οι τεχνοκράτες, για τους δικούς τους λόγους) όντας αντιμέτωπη με την πραγματικότητα της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, εγκατέλειψε, «με τη βοήθεια» των δυτικών, τα όνειρά της για ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών, αποτελεσματικούς κοινωνικούς έλεγχους στις αγορές κ.λπ. και προσχώρησε στο δυτικό σοσιαφιλελευθερισμό, παίζοντας το ρόλο της «αντιπολίτευσης» στον καθαρό νεοφιλελευθερισμό που πρεσβεύουν οι ελίτ. Η δυτική «βοήθεια» μάλιστα έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο, εφόσον οι διεθνείς οργανισμοί (ΔΝΤ κ.λπ.) δεν επέτρεπαν την παραχώρηση ούτε ενός δολαρίου στη νέα ρωσική ελίτ, με τη μορφή δανείου ή ξένης βοήθειας, εάν δεν συνδεόταν με μεγαλύτερη αγοραιοποίηση της οικονομίας, δηλαδή άρση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές που προστάτευαν την εργασία, ιδιωτικοποιήσεις, καθώς και παράλληλη δραστική μείωση των δημόσιων ελλειμμάτων -πράγμα που σήμαινε τη βαθμιαία καταστροφή της κοινωνικής υποδομής της χώρας (συστήματα υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικών υπηρεσιών).

Στο οικονομικό επίπεδο, η βασική συνέπεια της αγοραιοποίησης της ρωσικής οικονομίας ήταν η καταστροφική αποβιομηχάνιση της χώρας. Οι βιομηχανικές επενδύσεις είναι σήμερα 16 φορές χαμηλότερες από το 1992,³⁵⁰ με αποτέλεσμα τη μαζική πτώση του βιομηχανικού ρυθμού ανάπτυξης. Έτσι, αυτός ο ρυθμός μειωνόταν με ένα μέσο ετήσιο ρυθμό 11% την προηγούμενη δεκαετία,³⁵¹ οδηγώντας σε μια δραματική πτώση της βιομηχανικής παραγωγής σε σχέση με τη συνολική παραγωγή (από 50%,

350. Simin Pirani, *The Observer*, 16/5/99.

351. *World Development Report 1998/99*, Πίν. 11.

το 1989, σε 39% το 1997).³⁵² Με αλλά λόγια, η Ρωσία «πέτυχε» ένα βαθμό αποβιομηχάνισης (που σήμαινε την απώλεια 22% περίπου του βιομηχανικού προϊόντος στο συνολικό προϊόν), που άλλες χώρες στο αντίστοιχο επίπεδο ανάπτυξης χρειάστηκαν διπλάσιο χρόνο για να τον επιτύχουν! Ακόμη και οι τυπικοί οικονομικοί δείκτες δείχνουν το μέγεθος της οικονομικής καταστροφής στη χώρα αυτή, με το κατά κεφαλή εισόδημα το 1998 να είναι μόλις το 58% αυτού το 1980!³⁵³ Πράγμα βέβαια καθόλου περίεργο όταν το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ, το οποίο παρουσίαζε αύξηση περίπου 3% το χρόνο κατά τη δεκαετία του 1980, στη μετασοβιετική δεκαετία του 1990 παρουσιάζει μια δραματική μείωση που ξεπερνά το 7% ετησίως.³⁵⁴ Αντίστοιχα, η κατανομή εισοδήματος που, σύμφωνα με δυτικές μελέτες³⁵⁵ ήταν καλύτερη από ό,τι σε δυτικές χώρες με το ίδιο επίπεδο ανάπτυξης την περίοδο του «υπαρκτού», σήμερα, είναι μια από τις χειρότερες στον κόσμο, με το μισό πληθυσμό της να βρίσκεται κάτω από τη γραμμή της φτώχειας.³⁵⁶

Οι καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες της αγοραιοποίησης ήταν επομένως αναπόφευκτες. Ενδεικτικά, το ποσοστό θνησιμότητας σημειώνει δραστική αύξηση στη μετασοβιετική Ρωσία, τη στιγμή που το αντίστοιχο παγκόσμιο ποσοστό σημειώνει μείωση, με αποτέλεσμα ο ρωσικός πληθυσμός την προηγούμενη δεκαετία να μειωθεί κατά 6 εκ., γεγονός πρωτόγνωρο για μια σύγχρονη χώρα σε καιρό ειρήνης.³⁵⁷ Έτσι, ενώ ο μέσος Ρώσος ζούσε περίπου 64 χρόνια στη Σοβ. Ένωση του 1990, στη Ρωσία του 1996 μόλις έφθανε το 60ό έτος³⁵⁸ και σήμερα το 30% του

352. *World Development Report 1996* και *1998/99*, Πίν. 1 και 12 αντίστοιχα.

353. Ό.π., Πίν. 7.

354. *World Development Report 1998/99*, Πίν. 11 και *Human Development Report 2000*, Πίν. 13.

355. M. Ellman, *Socialist Planning*, Cambridge University Press, 1979, σελ. 267-68.

356. UN, *Human Development Report 2000*, Πίν. 5.

357. J. Gray, *The Guardian*, 22/8/00 και 24/2/1997. Βλ. και M. Ellman, «The increase in death and disease under "katastroika"», *Cambridge Journal of Economics*, αρ. 18, 1994, σ. 349.

358. World Bank, *World Development Report 1996* και *1998/99*.

πληθυσμού δεν αναμένεται καν να φθάσει την ηλικία αυτή³⁵⁹ - ποσοστά που κατατάσσουν τη χώρα στις «μπανανιές» της Λατινικής Αμερικής και όχι στην Ευρώπη. Όλα αυτά βέβαια δεν προκαλούν έκπληξη, αν ληφθεί υπόψη ότι η Ρωσία σήμερα έχει ένα από τα χειρότερα συστήματα υγείας στον κόσμο και ότι ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας την κατατάσσει στις τελευταίες 60 από τις 190 χώρες του κόσμου!

Αλλά ας έλθουμε τώρα στη διαδικασία αγοραιοποίησης της κινέζικης κοινωνίας και οικονομίας, η οποία αντικατοπτρίζει και την αντίστοιχη διαδικασία στο Βιετνάμ και το Λάος. Κατ' αρχάς, θα έπρεπε να σημειώσουμε ότι το βασικό διαφοροποιητικό στοιχείο μεταξύ του είδους οικονομίας που αντικατέστησε τον «υπαρκτό» σοσιαλισμό της αν. Ευρώπης και αυτού που εγκαθιδρύεται στις χώρες της Άπω Ανατολής είναι ότι ενώ στην αν. Ευρώπη το κεντρικό πλάνο και οι δημόσιες επιχειρήσεις αντικαθίστανται από μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, στην Άπω Ανατολή και ιδιαίτερα στην Κίνα το μεγαλύτερο τμήμα της βιομηχανικής παραγωγής είναι ακόμη κάτω από δημόσιο έλεγχο. Εντούτοις, η δυναμική της οικονομίας της αγοράς που ετέθη σε κίνηση από τις μεταρρυθμίσεις του Ντενγκ, κατά τη γνώμη μου, οδηγεί αναπόφευκτα σε μια καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, παρά τη σφαγή της Τιεναμέν και παρόμοιες που πιθανόν να την ακολουθήσουν, στην προσπάθεια της κινέζικης ηγεσίας ν' αποφύγει την τύχη της σοβιετικής.

Η μετατροπή της κινέζικης οικονομίας σε μια οικονομία της αγοράς άρχισε το 1979. Αντίθετα όμως με το δρόμο που ακολούθησε η αν. Ευρώπη, ο δημόσιος τομέας εξακολουθεί να κυριαρχεί στην οικονομία ελέγχοντας υγεία, εκπαίδευση, συγκοινωνίες, επικοινωνίες, τράπεζες, εξωτερικό εμπόριο και το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανίας. Έτσι, οι επιχειρήσεις κάτω από κοινωνικό έλεγχο (κρατικές, δημοτικές, κοοπερατίβες κ.λπ.) μέχρι πριν λίγα χρόνια παρήγαν πάνω από το 85% του συνολικού βιομηχανικού προϊόντος.³⁶⁰ Ο προφανής στόχος της κινέζικης γραφειοκρατίας είναι ν' αφήσει τις δυνάμεις της αγοράς όσο το δυνατόν πιο

359. UN, *Human Development Report 2000*, Πίν. 5.

360. P. Bowles and Xiao-yuan Dong, «Current Successes and Future Challenges in China's Economic Reforms», *New Left Review*, Νοέμ.-Δεκ. 1994.

ελεύθερες στο μικροοικονομικό επίπεδο των επιχειρήσεων και να διατηρήσει παράλληλα το γενικό έλεγχο πάνω στην μακροοικονομική κατανομή των παραγωγικών πόρων, μέσω της κρατικής ιδιοκτησίας και του πλάνου. Ο στόχος όμως αυτός είναι σαφώς αντιφατικός εφόσον, αναπόφευκτα, η δυναμική της οικονομίας της αγοράς στο μικροοικονομικό επίπεδο θα ενισχύσει τελικά το ρόλο της αγοράς σε βάρος του πλάνου στη γενική κατανομή των παραγωγικών πόρων. Ήδη στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας σχετική έρευνα τόνιζε: «Στην κινέζικη βιομηχανία ήδη εμφανίζονται αγορές με λειτουργικότητα και αύξουσα σημασία στην κατανομή των παραγωγικών πόρων... η ενισχυμένη σπουδαιότητα της αγοράς είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το μαρασμό του πλάνου».³⁶¹

Τα αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων του Ντενγκ, με βάση τα συμβατικά κριτήρια «επιτυχίας» της οικονομίας ανάπτυξης, είναι θεαματικά και παρακίνησαν ακόμη και «προοδευτικούς» διανοούμενους να μιλούν για το «κινέζικο θαύμα», τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τη Δύση στην Ανατολή κ.λπ. Η ίδια η Διεθνής Τράπεζα πριν λίγα χρόνια γιόρταζε το γεγονός ότι, ως αποτέλεσμα της εισαγωγής της οικονομίας της αγοράς, το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του κινέζικου ΑΕΠ από το 1979 και μετά ήταν 8,8%, ενώ το κατά κεφαλή εισόδημα διπλασιάστηκε στην περίοδο 1977-87.³⁶² Εντούτοις είναι πολύ αμφίβολο εάν ακόμη και αυτός ο τύπος «επιτυχίας» είναι βιώσιμος, τουλάχιστον στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Και αυτό, διότι όσον μεν αφορά το δημόσιο τομέα, το σημαντικότερο τμήμα της επέκτασής του δεν αντιπροσωπεύει «εντατική» ανάπτυξη, δηλ. ανάπτυξη που οφείλεται σε βελτιώσεις στην παραγωγικότητα, αλλά «εκτατική» ανάπτυξη που στηρίζεται στη χρησιμοποίηση των τεράστιων αποθεμάτων εργατικού δυναμικού.³⁶³ Όσο δε αφορά τον ιδιωτικό τομέα, η πραγματική κινητήρια δύναμη της ανάπτυξής του ήταν οι ξένες επενδύσεις στο βιομηχανικό τομέα, οι περισσότερες από τις

361. W. Byrd, *The Market Mechanism and Economic Reform in China*, 1991, σ. 219.

362. World Bank, *World Development Report 1991*, Σχ. 1.1.

363. R. Smith, «The Chinese Road to Capitalism», *New Left Review*, Μάι.-Ιούν. 1993.

οποίες συγκεντρώνονται στη νότια Κίνα. Δεν χρειάζεται ιδιαίτερη αναλυτική ικανότητα για να προβλέψει κανείς ότι τα χαμηλότερα έξοδα παραγωγής που απολαμβάνουν οι ιδιωτικές επιχειρήσεις (π.χ. το γεγονός ότι δεν υποχρεώνονται όπως οι δημόσιες στην πληρωμή «κοινωνικού μισθού») θα οδηγήσουν αναγκαστικά στη νίκη των ιδιωτικών πάνω στις δημόσιες επιχειρήσεις και των ξένων επιχειρήσεων πάνω στις ντόπιες, όπως σημαντικές μελέτες ήδη προβλέπουν.³⁶⁴ Έτσι, η κληρονομιά που άφησε στους διαδόχους του ο Ντενγκ είναι μια δυαδική οικονομία και μια αντίστοιχη δυαδική διάρθρωση εξουσίας, όπου η αγορά αποκτά αυξανόμενο έλεγχο πάνω στην οικονομία, σε βάρος της κομματικής γραφειοκρατίας, η οποία είναι αναγκασμένη σε τελική ανάλυση να καταφεύγει στην καταστολή για να κρατηθεί στην εξουσία.

Το κινέζικο παράδειγμα αποτελεί περίτρανη απόδειξη τόσο για το αδύνατον όσο και για το ανεπιθύμητο μιας «σοσιαλιστικής» οικονομίας της αγοράς. Όχι μόνο η δυναμική της οικονομίας αυτής οδηγεί στην εξαφάνιση των κατάλοιπων «σοσιαλισμού» αλλά και έχει ήδη δημιουργήσει τα συνήθη αποτελέσματα της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, παρά το γεγονός ότι η κοινωνική ιδιοκτησία είναι ακόμη ο κανόνας, η ανισότητα, η ανεργία και η ανασφάλεια ανθούν στη σημερινή Κίνα. Ακόμη, το γεγονός ότι οι επενδύσεις στις οποίες ωθούν οι δυνάμεις της αγοράς, κυρίως ξένες, συγκεντρώνονται στις δυναμικά πιο κερδοφόρες περιοχές έχει οδηγήσει σε τεράστιες περιφερειακές ανισότητες, ανάλογες αυτών που σημειώνονται μεταξύ Γερμανίας και των φτωχότερων χωρών της αν. Ευρώπης.³⁶⁵ Δεν είναι λοιπόν εκπληκτικό ότι σύμφωνα με σχετική έρευνα, το κατά κεφαλή εισόδημα στην πλουσιότερη περιοχή της Κίνας ήταν στα μέσα της προηγούμενης δεκαετίας 86 φορές υψηλότερο από αυτό στη φτωχότερη³⁶⁶

364. Βλ. R. Smith, «New problems for old: The institution of capitalist economic and environmental irrationality in China», *Democracy and Nature*, τόμ. 5, αρ. 2, Ιούλ. 1999.

365. C. Brammal and M. Jones, «Rural Income Inequality in China Since 1978», *Journal of Peasant Studies*, Οκτ. 1993.

366. Σύγκριση του εισοδήματος στην Εθνική Οικονομική Ζώνη Zhuhai με αυτό στην επαρχία Qinglong της Guizhou, Andrew Higgins, *The Guardian*, 30/5/96.

Όσον αφορά την ανεργία, σύμφωνα με εκτιμήσεις κυβερνητικών αξιωματούχων, περίπου 200 εκ. χωρικών ήταν χωρίς απασχόληση στα μέσα της περασμένης δεκαετίας³⁶⁷ και υπολογίζεται ότι ο αριθμός τους θα έχει φθάσει τα 300 εκ. σήμερα. Ένα πελώριο παλιρροιακό κύμα χωρικών, που υπολογίζεται σε περίπου 140 εκ. (σχεδόν ένα τρίτο του αγροτικού δυναμικού) ήδη ψάχνει για δουλειά στις ανθούσες περιοχές της ανατολικής ακτής. Όπως γραφικά περιέγραφε την τύχη αυτών των μεταναστών αυτόπτης μάρτυς: «οι λίγοι τυχεροί που βρίσκουν δουλειά είναι εύκολη λεία για τους αδίστακτους επιχειρηματίες οι οποίοι, θέτοντας το κέρδος πάνω από την ασφάλεια, εξαναγκάζουν τους εργάτες να δουλεύουν πολλές ώρες σε άθλια εργοστάσια. Κατά μέσο όρο, σχεδόν 500 εργάτες την εβδομάδα σκοτώνονται στην Κίνα σε εργατικά ατυχήματα - πράγμα που αποτελεί ένα άθλιο ρεκόρ το οποίο έχει στιγματιστεί από τη Διεθνή Οργάνωση Εργασίας και διεθνή συνδικάτα».³⁶⁸

Παράλληλα, ο ανταγωνισμός μεταξύ των διάφορων επαρχιών για την προσέλκυση ξένων επιχειρήσεων έχει οδηγήσει στη δημιουργία εξαγωγικών ζωνών όπου οι παραχωρήσεις στο ξένο κεφαλαίο έχουν δημιουργήσει, όπως άλλωστε και στα άλλα ασιατικά καπιταλιστικά «θαύματα», «έναν παράδεισο κτισμένο πάνω στην αδυσώπητη εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας, τις υποχρεωτικές υπερωρίες κ.λπ.»³⁶⁹ Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι τα ποσοστά θνησιμότητας στην Κίνα αυξάνουν, η περιβαλλοντική καταστροφή έχει ενταθεί ενώ η διευρυνόμενη εισοδηματική ανισότητα συχνά οδηγεί σε τοπικές κοινωνικές αναταραχές.³⁷⁰

Ανάλογα είναι τ' αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων στο Βιετνάμ. Όπως παρατηρεί ο ιστορικός Gabriel Kolko, «οι κομμουνιστές κυβερνήτες προσπαθούν να αναμείξουν καπιταλιστικούς θεσμούς με τη λενινιστική κυριαρχία της κομματικής ελίτ».³⁷¹ Και στις δύο χώρες, καταλήγει ο Kolko, οι μεταρρυθμίσεις της αγοράς έχουν δημιουργήσει νέες κατη-

367. S. Long, *The Guardian*, 8/1/94.

368. C. Field, *The Observer*, 13/2/94

369. R. Smith, ό.π.

370. R. Smith, 1993 και 1998. Βλ. και P. Bowles and Xiao-yuan Dong, ό.π.

371. G. Kolko, *Anatomy of a War*, The New Press, 1994.

γορίες πλουσίων και φτωχών και διευρύνουν το άνοιγμα μεταξύ πόλης και υπαίθρου οδηγώντας μακροπρόθεσμα σε μια ταξική κοινωνία, με τη δυτική έννοια του όρου.

Τα παραπάνω όμως δεν δείχνουν απλώς τις εγκληματικές συνέπειες της αγοραιοποίησης της ρωσικής και της κινέζικης οικονομίας. Φανερώ-νουν επίσης τον εντελώς ουτοπικό χαρακτήρα των προτάσεων των δικών μας οπαδών της ρεφορμιστικής Αριστεράς που μιλούν για «αντίσταση» στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, ως εάν το φαινόμενο αυτό να αποτελεί κάποια «παρέκκλιση» από την «κανονική» οικονομία της αγοράς που, εάν το επιδιώξουμε, μπορούμε να το αποβάλουμε σαν καρκίνωμα από τον οργανισμό της και να επανέλθουμε στο χαμένο σοσιαλδημοκρα-τικό παράδεισο της δεκαετίας του 1960. Όταν ακόμη και χώρες του με-γέθους της Ρωσίας και της Κίνας είναι σήμερα αναγκασμένες, για να επιβιώσουν στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, να εφαρμόζουν τις πολιτικές που τις έχουν φέρει στη σημερινή κατάσταση μπορεί εύκο-λα να αντιληφθεί κανείς τις πιθανότητες επιτυχίας που θα είχε μια από-πειρα «αντίστασης» από χώρες του δικού μας μεγέθους. Οι παράμετροι που καθορίζουν σήμερα την κοινωνική, πολιτική και οικονομική δραστη-ριότητα μιας χώρας είναι, σε γενικές γραμμές, παρόμοιες για κάθε χώρα που είναι ενσωματωμένη στη διεθνοποιημένη οικονομία των ανοικτών αγορών και συνοψίζονται στην ανάγκη ελαχιστοποίησης των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές σε σχέση με την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος. Πράγμα που σημαίνει ότι μόνο η ίδια η αλλαγή του θεσμικού πλαισίου, μέσα από τον αγώνα για το κτίσιμο μιας νέας διε-θνούς τάξης βασισμένης στην οικονομική δημοκρατία με την έννοια της ισοκατανομής της οικονομικής δύναμης, θα επέτρεπε ένα διαφορετικό τρόπο ανάπτυξης θεμελιωμένο στην πραγματική προστασία της εργα-σίας και του περιβάλλοντος.